قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى

ئوغۇزنامە

قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى

ئوغۇزنامە

نەشرگە تەييارلىغۇچىلار: **گېڭ شىمىن، تۇرسۇن ئايۇپ**
مەسئۇل مۇھەررىر: **نۇرمۇھەممەت دولەتى**

مىللەتلەر نەشرىياتى

قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى

ئوغۇزنامە

نەشرگە تەييارلىغۇچىلار: گېڭ شىمىن، تۇرسۇن ئايۇپ

مەسئۇل مۇھەررىر: نۇرمۇھەممەت دولەتى

مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى

شىنخۇا كىتابخانىسى تەرىپىدىن تارقىتىلدۇ

مىللەتلەر باسما زاۋۇدىدا بېسىلدى

1980 - يىل 11 - ئايدا 1 - قېتىم نەشر قىلىندى

1980 - يىل 11 - ئايدا بېيجىڭدا 1 - قېتىم بېسىلدى

قاتتىق قەغەز مۇقاۋىلىغىنىنىڭ باھاسى: 0.30 يۈەن

ئاددى مۇقاۋىلانغىنىنىڭ باھاسى: 0.28 يۈەن

مۇندەرىجە

1. مۇقەددىمە................ 1

2. ئورۇپ يېزىلىشى.............. 25

3. تەرجىمىسى 40

4. ئىزاھلار................ 62

5. سوزلۇك 87

قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى «ئوغۇزنامە» ھەققىدە

(مۇقەددىمە ئورنىدا)

1

ئۇيغۇرلار ئۇزاق تارىخ ۋە مەدەنىيەتكە ئىگە.

مىلادى 744-يىلى، قەدىمقى ئۇيغۇرلار تۈركلەرنىڭ ئورنىغا دەسسەپ، قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى موڭغۇلىيە ئېگىزلىكىدە قەدىمقى ئۇيغۇر خانلىقى (744—840-يىللار)نى قۇردى. مىلادى 9-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، قەدىمقى قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇمى ئاستىدا، قەدىمقى ئۇيغۇر خانلىقى بەربات بولدى.

قەدىمقى ئۇيغۇرلار قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى دەۋردە تۈرك خانلىقىدا قوللىنىلغان قەدىمقى تۈرك يېزىقىنى ئىشلىتىپ، بەزى يازما يادىكارلىقلارنى قالدۇرغان ئىدى. مەسىلەن، «مويۇنچۇر مەڭگۈ تېشى» («گېلىي خاقان مەڭگۈ تېشى» ياكى «ئۇيغۇر قۇتلۇق بىلگە كۆل خاقان مەڭگۈ تېشى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، «مويۇنچۇر ئىككىنچى مەڭگۈ تېشى» («تالىياتى مەڭگۈ تېشى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، «توققۇز

ئۇيغۇر خاقان مەڭگۈ تېشى» (تولۇق ئاتىلىشى «توققۇز ئۇيغۇر ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش ئالپ بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى»، «سۇجى مەڭگۈ تېشى»، «سېۋىيلېي مەڭگۈ تېشى» ۋاھاكازالار.

مىلادى 840-يىلى، قەدىمقى ئۇيغۇر خانلىقى بەربات بولغاندىن كېيىن، قەدىمقى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئۈچ قىسىمغا بۆلۈنۈپ غەربكە كوچتى (يەنە بىر قىسمى چاڭچېڭ سېپىلى ئەتراپىغا بېرىپ ئولتۇراقلاشتى). بۇنىڭ ئىچىدىكى مۇھىم بىر قىسمى شىنجياڭنىڭ تۇرپان ئويمانلىقىغا بېرىپ ئورۇنلىشىپ، خوچو ئىدىقۇتلۇقىنى قۇردى. ئۇزۇن ئۆتمەيلا تەسىر دائىرىسىنى ھازىرقى قاراشەھەر، كۇچار ئەتراپىغا كېڭەيتتى. قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ تارمىقى شۇ جايلاردىكى يەرلىك، بىر قەدەر يۈكسەك مەدەنىيەتكە ئىگە ئاھالىلار (قەدىمقى كۇچارلىقلار، قەدىمقى قاراشەھەر — تۇرپانلىقلار ۋە خەنزۇلار)نىڭ تەسىرى ئارقىسىدا كوچمەن چارۋىچىلىقتىن پەيدىن-پەي ئولتۇراقلىشىپ دېھقانچىلىق قىلىشقا ئۆزگەردى. شەھەر ۋە سودىنى تەرەققى قىلدۇردى ھەمدە مەدەنىيەت جەھەتتە تېز تەرەققى قىلدى.

خوچو ئىدىقۇتلۇقى دەۋرىدە (تەخمىنەن 850—1250-يىللار)، سوغدى يېزىقى ئاساسىدا يارىتىلغان قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى دەۋردە قوللىنىلغان قەدىمقى تۈرك يېزىقىنىڭ ئورنىنى ئالدى. بۇ يېزىق ئارقىلىق نۇرغۇن ئەسەرلەر يېزىلدى ۋە تەرجىمە قىلىندى (ئاساسەن شىنجياڭدا ئەسلىدىن ياشاپ كەلگەن مىللەتلەر تىلىدىن، جۈملىدىن خەنزۇچىدىن). بۇنىڭ بىلەن قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق تىلى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەرەققى قىلىپ، ئەينى زاماندا، شىنجياڭ ۋە ئورتا ئاسىيا رايونىدا كەڭ

تارقالغان تىلنىڭ بىرى بولۇپ قالدى.

10 - ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا، ئىسلام دىنى ئالدى بىلەن شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدىكى قەشقەر رايونىغا تارقىلىپ كىردى، مىلادى 14، 15 - ئەسىردە تيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى كەڭ رايونلاردا ئومۇملاشتى. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى بارا-بارا قوللىنىلىشتىن قېلىپ، ئۇنىڭ ئورنىنى ئەرەب يېزىقى ئالدى.

ئىسلام دىنى شىنجاڭغا تارقىلىپ كىرگەندىن كېيىن، دىنىي بىر تەرەپلىمىلىك تۈپەيلىدىن، شىنجاڭدىكى غەيرى ئىسلام مىللەتلىرىنىڭ ھەرخىل يازما يادىكارلىقلىرى (قەدىمقى ئۇيغۇر تىل-يېزىقىدا يېزىلغان يادىكارلىقلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) كەڭ كۆلەمدە ۋەيران قىلىندى. شۇڭا ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەن قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يازما يادىكارلىقلار كۆپ ئەمەس، ئۇنىڭ ئۈستىگە تولىسى دىنىي مەزمۇندىكى (ئاساسەن بۇددا دىنىغا دائىر) نەرسىلەر.

19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى تارىم ئويمانلىقىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېولوگىيىلىك قېزىپ تەكشۈرۈش نەتىجىسىدە، شىنجاڭدىكى تىل-يېزىقلار (مەسىلەن، سانسكرىت تىلى ۋە يېزىقى، قەدىمقى خوتەن تىلى ۋە يېزىقى، قەدىمقى كۇچار-قاراشەھەر تىلى ۋە يېزىقى، سوغدى تىلى ۋە يېزىقى، مانى يېزىقى، قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىقى قاتارلىقلار) بىلەن يېزىلغان يازما يادىكارلىقلار تېپىلدى. تېپىلغان بۇ يازما يادىكارلىقلار ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقات نەتىجىسىدە، بىزنىڭ قەدىمقى شىنجاڭ تارىم ئويمانلىقىنىڭ تارىخى، مەدەنىيىتى ۋە تىل-يېزىقىغا بولغان تونۇشىمىز زور دەرىجىدە ئۆستى. بولۇپمۇ، تېپىلغان قەدىمقى ئۇيغۇر

تىل-يېزىقىدىكى يازما يادىكارلىقلار ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلار ئارقىلىق، بىز قەدىمقى ئۇيغۇرلار غەرپكە كوچۈپ بارغاندىن كېيىنكى تۇرپان ئويمانلىقىنى مەركەز قىلغان خوچو ئۇيغۇر ئىدىقۇتلۇقىنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيىتى قاتارلىق جەھەتلىرىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا بىلىپ يەتتۇق.

قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان، ھازىر ساقلىنىۋاتقان مۇھىم يادىكارلىقلار تۆۋەندىكىلەر: (1) ئەدەبىي ئەسەرلەر: قەدىمقى تۇرپان خەلق قوشاقلىرى قالدۇقلىرى، تارىخىي داستان «ئوغۇزنامە»، سەھنە ئەسىرى «مائىترى — سىمىت»، «قۇتاتقۇ بىلىگ» (ۋىنا نۇسخىسى)، ھېكايىلەر توپلىمى «پانچاتانترا» قالدۇقى، «ئېزوپ مەسەللىرى» قالدۇقى، «داشاكرما بۇدائاۋاتانامالا نوم بىتىگ» (بۇددا دىنىغا دائىر چوڭ تىپتىكى ھېكايىلەر توپلىمى) قاتارلىقلار؛ (2) دىنىي يادىكارلىقلار: «ئالتۇن يارۇق»، «ئابىدارىم كوشاۋاردى شاستىرى»، «سادداخارما پۇنداريكا سۇترا»، «سەككىز يوكمەك»، «ئاۋاتامساكا سۇترا»، «ۋاجىراسچېدىكا سۇترا»، «ئامىتابا سۇتۇر»، «ئارياراجاۋاۋاداكا سۇترا»، «ئالقۇ ئايىغ ياۋىز يوللارىغ ئارتۇقراق ئۆز ئارىتداغ... ئۆشنىسا ۋىچائى ئاتلىغ دارنى»، «ئالقۇ ئانچولايۇ كەلمىشلەرنىڭ ئۆشنىرلاكشەنلارىنتىن ئۈنمىش ئاتلىغ كوترىلمىش ستاتاپادرا ئاتلىغ ئۇتسۇقسىز دارنى»، «ماخاپايا ئۇتلىسىن يانتۇرمىش سۇتۇر»، «پراجنائاپرامىتا»، «شۈەنجۇاڭنىڭ تەرجىمىھالى» (يۇقۇرىدىكىلەر بۇددا دىنىغا دائىر يادىكارلىقلار)، «ئىككى يىلتىز نوم»، «مانى مۇخلىسلىرىنىڭ تۆۋەنامىسى» (بۇلار مانى دىنىغا دائىر يادىكارلىقلار)، «ئېۋانگېلىئۇم»، «سەنت گېئورگىنىڭ شېھىت بولۇش خاتىرىسى»

(بۇلار جىڭجياۋ دىنىغا دائىر يادىكارلىقلار) قاتارلىقلار①؛ (3) تىبابەتچىلىككە دائىرلىرى: «سىددىخاسارا» قاتارلىقلار؛ (4)ئىجتىمائىي-ئىقتىسادىي ھۆججەتلەر ۋە يىلنامىغا. ئاسترونومىيىگە دائىر نۇرغۇن ھۆججەتلەر، ئىككى خىل تىلنىڭ سېلىشتۇرما لۇغىتى ۋاھاكازالار.

ئۇنىڭدىن باشقا خەلق ئارىسىدا ئېغىزدىن-ئېغىزغا كۆچۈپ كەلگەن مول مەزمۇندىكى ئەل ئەدەبىياتىمۇ ساقلىنىپ قالغان، مەسىلەن، خەلق قوشاقلىرى، قەھرىمانلار ھەققىدىكى تارىخىي داستانلار ۋە ماقال-تەمسىل قاتارلىقلار. بۇ نۇقتا 11-ئەسىردىكى ئاتاغلىق ئۇيغۇر تىل-ئەدەبىياتچىسى ماخمۇت قەشقىرى تۈزگەن «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تە ۋە يېقىنقى زاماندا تېپىلغان «تۇرپان قوشاقلىرى توپلىمى» دىمۇ ئەكس ئېتىلىدۇ. بەزى ئالىملارنىڭ تەتقىقاتىغا قارىغاندا، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تىكى نۇرغۇنلىغان شېئىرلار (ئون مىسرالىق بېيىتلار) ئەمەلىيەتتە داستانلاردىن ئېلىنغان پارچىلار ئىكەن، مەسىلەن، ئالىپ توڭا ھەققىدىكى بېيىت ۋە ئۇرۇشقا ئاتلىنىش مەزمۇنىدىكى شېئىر پارچىلىرى قاتارلىقلار.

2

«ئوغۇزنامە» ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا تارقالغان، قەھرىمانلارغا ئوقۇلغان نەسرى شەكىلدىكى تارىخىي داستان. ئۇنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى قولىيازما نۇسخىسىدىن بىرسىلا بولۇپ، ئۇ

① يەنە قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان ئىسلام دىنىغا دائىر يادىكارلىقلار، مەسىلەن، «تەزكىرەيى ئەۋلىيا»، «ناخجۇل فارادىس»، «سىرەج-ئال كولۇپ»، «باختىيارنامە» قاتارلىقلارمۇ بار.

هازىر فرانسىيىنىڭ پارىژ شەھىرىدىكى «پۇقرالار كىتاپخانىسى» (Bibliohèque Nationale) دا ساقلانماقتا. نومۇرى Supul tus,1001، (يەنى Xefir–ch, Schefer دا يىغىپ ساقلانغان نۇسخا) . قولىيازما قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىنىڭ ئىرماش شەكلى بىلەن يېزىلغان، ئۇنىڭ باش ۋە ئاخىرى كەم، چوڭ ـ كىچىكلىگى 13 × 19 مىللىمېتىر، ھەجمى 21 ياپراق 42 بەت، ھەر بىر بېتى 9 قۇر خەتتىن تەشكىل تاپقان. 1 ـ بەتنىڭ 2 ـ قۇرىدىكى "ئۇشبۇ تۇرۇر" دىگەن سوزلەرنىڭ كەينىگە بۇقىنىڭ رەسىمى سىزىلغان، 5 ـ بەتنىڭ 9 ـ قۇرىدىكى "ئۇشبۇ تۇرۇر" دىگەن سوزلەرنىڭ كەينىگە قۇرغۇيىنىڭ رەسىمى سىزىلغان، 6 ـ بەتنىڭ 4 ـ قۇرىدىكى "ئۇشبۇ تۇرۇر" دىگەن سوزلەرنىڭ كەينىگە قىئات (تاق مۈڭگۈزلۈك ھايۋان) نىڭ رەسىمى سىزىلغان.

قولىيازما ئىملا جەھەتتە تۆۋەندىكى ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

(1) يۈەن سۇلالىسى (13 ـــ 14 ـ ئەسىر) دىكى باشقا قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىغا ئوخشاشلا "د" بىلەن "ت"، "س" بىلەن "ز"، "ق" بىلەن "غ" كوپىنچە ئارىلاشتۇرۇلۇپ ئىشلىتىلگەن.

(2) "س" بىلەن "ش" پەرقلەندۇرۇلگەن ("س" ھەرپىنىڭ ئوڭ تەرىپىگە ئىككى چېكىت قويۇش ئارقىلىق "ش" ئىپادىلەنگەن) .

(3) قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى باشقا يازما يادىكارلىقلارغا ئوخشاش، 1 ـ بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇش "ئو (ɵ)" ياكى "ئۈ (ü)" ئومۇمەن "ئو (o)" ياكى "ئۇ (u)" قىلىپ يېزىلغان، يەنى ئالدىغا بىر قىيسىق سىزىق قويۇلمىغان.

(4) "ي" بىلەن باشلانغان نۇرغۇن سوزدە، "ي" نىڭ ئورنىدا كوپىنچە "چ" ("ج" ئوقۇلۇشى كېرەك) نى ئىشلەتكەن. بۇ ئالاھىدىلىك، بۇ قولىيازمىنى كوچۈرگۈچى "ج" دىئالېكتىدا (ھازىرقى زامان قازاق

تىلغا ئوخشاش) سوزلىشىدىغانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

قولىيازمىنىڭ تىلى كېيىنكى مەزگىلدىكى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلغا كىرىدۇ.

قولىيازمىنىڭ باش قىسمى كەم بولغاچقا كىتاپنىڭ ئەسلى تېمىسى ئېنىق ئەمەس. بىز ئۇنىڭ مەزمۇنىغا ئاساسەن ئۇنى ۋاقتىنچە «ئوغۇزنامە»دەپ ئاتاپ تۇردۇق.

«ئوغۇزنامە»نىڭ ئاساسىي ۋەقەلىكى توۋەندىكىچە:

باتۇر ئوغۇز تۇغۇلۇشى بىلەنلا، ئادەتتىكى كىشىلەرگە ئوخشىمايدۇ، قىرىق كۈندىن كېيىن، ئۇ چوڭ ئادەم بولۇپ يېتىشىدۇ. ئۇنىڭ قىياپىتى غەلىتە بولۇپ، كوك يۈزلۈك، قىزىل ئېغىزلىق، قىزىل كوزلۈك، ئۇنىڭ پۈتۈن بەدىنىنى تۈك باسقان. ئۇنىڭ پۇتى بۇقىنىڭكىدەك، بېلى بورىنىڭكىدەك، مورىسى يىلۋىزنىڭكىدەك، كوكسى ئېيىقنىڭكىدەك. باتۇر ئوغۇز ئادەم ۋە هايۋانلارنى يالماپ، ئەلگە ئاپەت كەلتۈرگۈچى قىئات (تاق مۈڭگۈزلۈك يىرتقۇچ هايۋان)نى ئولتۈرىدۇ. بىر كۈنى ئوغۇز بىر يەردە، تەڭرىگە تاۋاپ قىلىۋاتقىنىدا، ئاسماندىن بىر شولا چۈشىدۇ، ئۇ شولا ئايدىنمۇ يورۇق، كۈندىنمۇ نۇرلۇق. شولا ئىچىدە بىر قىز بولۇپ، تەنها ئولتۇرغان. بۇ قىز شۇنداق گۈزەلكى، ئۇ كۈلسە، تەڭرىمۇ كۈلەر ئىدى، ئۇ يىغلىسا، تەڭرىمۇ يىغلار ئىدى. ئوغۇز بۇ قىزغا كويۈپ قالىدۇ ھەمدە ئۇنى ئالىدۇ. ئۇنىڭدىن ئۈچ ئوغۇل تاپىدۇ، تۇنجىسىغا كۈن، ئوتتۇرانجىسىغا ئاي، كەنجىسىگە يۇلتۇز دەپ ئىسىم قويىدۇ.

بىر كۈنى ئوغۇز بىر دەرەخنىڭ كاۋىكىدىكى بىر قىزنى كورۈپ قالىدۇ، بۇ قىزمۇ ئىنتايىن چىرايلىق بولۇپ، "كوزى ئاسماندىنمۇ كوك، چېچى ئېقىپ تۇرغان سۇدەك، چىشى ئۈنچىدەك ئىدى". ئوغۇز

بۇ قىزغىمۇ ئاشىق بولۇپ قالىدۇ ھەمدە ئۇنىمۇ ئۆز ئەمرىگە ئالىدۇ. بۇ ئايالدىنمۇ ئۈچ ئوغۇل تاپىدۇ، ئۇلارغا ئايرىم ئايرىم ھالدا كۆك، تاغ، تەڭىز (دېڭىز) دەپ ئات قويىدۇ.

ئۇنىڭدىن كېيىن، باتۇر ئوغۇز دۆلەتنىڭ خاقانى بولىدۇ. ئۇ ئۇز قول ئاستىدىكى بەگلەرگە ۋە پۇقرالارغا شۇنداق جاكالايدۇكى، "مەن سىلەرگە بولدۇم خاقان، ئېلىڭلار يا بىلەن قالقان؛ تامغا بولسۇن بىزگە بۇيان①، كۆك بورى بولسۇن ھەم ئۇران②؛ تۆمۈر نەيزىلەر بولسۇن ئورمان، ئوۋلىقتا يۈرۈشسۇن مال–ۋاران؛ ھەم ئاقسۇن دەريا ۋە ئېقىن، قوياش تۇغ بولسۇن، ئاسمان قورغان!"

شۇندىن كېيىن، ئوغۇزخان بويى سوندۇرۇش پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. شەرق (ئوڭ تەرەپ)تە ئالتۇنخان بويى سونىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ، غەرپ (سول تەرەپ)تە رىم پادىشاسى قارشىلىق قىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئوغۇز خاقان لەشكەر تارتىپ جازا يۈرۈشى قىلىدۇ. بىر كۈنى ئەتىگەندە، ئۇلار مۇز تاغ ئېتىكىدە ئاۋۇل تىكىپ ئولتۇرغىنىدا، چوڭ بىر كۆك بورە شولا ئارىسىدىن پەيدا بولىدۇ. بۇ كۆك بورە ئۆزلىگىدىن ئوغۇز قوشۇنىغا يول باشلاشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئىتىل (ۋولگا) دەرياسى بويىدا ئىككى تەرەپ قوشۇنى جىددى جەڭ قىلىدۇ. ئوغۇز خاقان يېڭىدۇ، رىم پادىشاسى مەغلۇپ بولۇپ قېچىپ كېتىدۇ.

ئوغۇز خاقان يەنە جۇرجىتنى بويى سۇندۇرىدۇ. ئاندىن كېيىن، سىندۇ (ھىندىستان)نى، تاڭغۇتنى، سۇرىيىنى، بارقاننى بوي سۇندۇرىدۇ.

تارىخىي داستاننىڭ ئاخىرىدا، ئوغۇز خاقاننىڭ ئۆز تېرىتورىيە-

---

① بۇيان — بەخت، قۇت.

② ئۇران — جەڭگىۋار شوئار.

Altun0q

سىنى ئوغۇللىرىغا بۆلۈپ بەرگەنلىكى تەسۋىرلىنىدۇ. ئۇ ئۈچ ئوغلىغا شەرقنى، ئۈچ ئوغلىغا غەرپنى بېرىدۇ ھەمدە ئالدىنقى ئۈچ ئوغلى شەرقتىن تېپىۋالغان ئالتۇن يانى ئۈچكە بۆلۈپ ئۇلارغا تەقسىم قىلىپ بېرىدۇ، كېيىنكى ئۈچ ئوغلى غەرپتىن تېپىۋالغان ئۈچ كۈمۈش ئوقنى ئۇلارغا بىردىن بۆلۈپ بېرىدۇ. ئەڭ ئاخىردا ئوغۇللىرىغا نەسىھەت قىلىپ: "يا ئوقنى توغرىلايدۇ"، "ئوق ياغا بوي سۇنۇشى كېرەك" دەيدۇ.

ئوغۇز ھېكايىسى 14-ئەسىردىكى پېرسىيىلىك تارىخشۇناس راشىدىنىڭ «جامىئۇ-تاۋارىخ (ئومۇمى تارىخ)»ى ۋە 17-ئەسىردىكى ئوتتۇرا ئاسىيالىك تارىخشۇناس ئابۇل خازىنىڭ «تۈرك شەجەرىسى» قاتارلىق كىتابلىرىدىمۇ كۆرۈلىدۇ. بىراق، ھېكايىنىڭ ۋەقەلىكى بىرقەدەر ئاددىي ۋە ئۇنىڭغا ئىسلام دىنىنىڭ تامغىسى بېسىلغان. بۇ كىتابلاردا، ئوغۇز تەقۋادار مۇسۇلمان قىلىنغان. ئۇ ئىسلام دىنىنى تارقىتىش ئۈچۈن، يات دىندىكى دادىسى — قارا خاقانغا قارشى تۇرغان قىلىپ تەسۋىرلەنگەن. كېيىنكى ۋەقە بىزگە شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدا ئۆتكەن مەشھۇر قاراخانىلار سۇلالىسى (10 — 12-ئەسىر)نىڭ نامى "قاراخان"نى ئەسلىتىدۇ. بۇ ئەسەرلەردە، ئەسلى ھېكايىدىكى ئىسلام دىنىنىڭ دىنىي ئەقىدىلىرىگە يات بولغان بارلىق نەرسىلەر يوقىتىلغان. بۇ ھېكايىنىڭ «جامىئۇ-تاۋارىخ» ۋە «تۈرك شەجەرىسى» دېگەن ئىككى كىتابتا بېسىلغان ۋارىيانتلىرى ئىچىدە، كېيىنكى ۋارىيانتى گەرچە ئابۇل خازىنىڭ پىششىقلاپ ئىشلىشىدەك جەرياندىن ئۆتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ يەنىلا قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى نۇسخىسىغا بىرقەدەر يېقىن. تەپسىلىي سېلىشتۇرۇش ۋە تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، بىز ئەسەرنىڭ ئابۇل خازىنىڭ قولىدا

ساقلانغان نۇسخىسى بىلەن پارىژدا ساقلىنىۋاتقان قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى نۇسخىسى ئېخىمۇ قەدىمرەك نۇسخىنى مەنبە قىلغان دەپ ھىساپلايمىز.

ئۇندىن باشقا، يەنە كېيىنكى مەزگىلدىكى چاغاتاي تىلىدا يېزىلغان «ئوغۇزنامە»مۇ ساقلانماقتا.

يېقىندا، تۈركىيە ئالىمى ئورخۇن تۈركىيىدىن بۇ ھىكايىگە دائىر يەنە بىر نەزمە قالدۇغىنى تاپقان. بۇ نۇسخىنىڭ يېزىلغان ۋاقتى ۋە ئورنى ئېنىق ئەمەس.

«ئوغۇز داستانى»نى مەزمۇن جەھەتتە، ئىككى قىسىمغا بولۇشقا بولىدۇ. بىرىنچى قىسمى — تارىخي داستاننىڭ باش قىسمى (ئوغۇزنىڭ خاقان بولۇشىغا قەدەر) ۋە ئاخىرقى قىسمى (ئۇلۇغ تۈركنىڭ چۈش كورۇشىدىن كېيىنكى قىسمىنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ). ئىككىنچى قىسمىدا ئاساسلىق ھالدا ئوغۇز خاقاننىڭ ئۇرۇشقا چىقىش پائالىيەتلىرى بايان قىلىنىدۇ.

تارىخي داستاننىڭ بىرىنچى قىسمىدا قەدىمقى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقالغان ئوز مىللىتىنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى، دۇنيانىڭ يارىلىشى ھەققىدىكى ئەپسانىلەر ۋە بەزى قەدىمقى ئورپ-ئادەتلەر ئەكس ئېتىلگەن.

باشقا مىللەتلەرگە ئوخشاش، قەدىمقى ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ ئوز مىللىتىنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى توغرىسىدا ھەرخىل ئەپسانىلەر ۋە رىۋايەتلەر تارقالغان. بۇنىڭغا دائىر نەرسىلەر ئېلىمىزنىڭ قەدىمقى تارىخنامىلىرىدا خاتىرىلەنگەن. مەسىلەن. «جۇ سالنامىسى»، 50 - جىلد، «تۈرك تەزكىرىسى»دە تۈركلەرنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى توغرىسىدا تۆۋەندىكىچە ئەپسانىۋى خاتىرىلەر بار: "تۈركلەر

ھونلارنىڭ بىر خىلىدۇر، ئۇلار ئاشىنا ئۇرۇغىدىن، باشقا قەبىلىلىرىمۇ بار. كېيىن، ئۇلار خوشنا دۆلەتلەر تەرىپىدىن يوقىتىلىپ ئۇرۇغى قۇرۇتۇلغان. ئۇلارنىڭ ئىچىدە 10 ياشلىق بىر ئوغۇل بولۇپ، ئەسكەرلەر ئۇنى كىچىك كۆرۈپ، ئۆلتۈرۈۋېتىشكە كۆڭلى بارمىغان، ئاخىر ئۇنىڭ بىر پۇتىنى كېسىۋېتىپ، سازلىققا تاشلىۋەتكەن؛ بۇ ئوغۇلنى بىر چىشى بۆرە گۆش بېرىپ باققان. ئۇ چوڭ بولغاندىن كېيىن، بۆرە بىلەن بىللە يېتىپ-قوپۇپ يۈرگەن، نەتىجىدە، بۆرىنىڭ قوسىغىدا قالغان. ھېلىقى خوشنا دۆلەتنىڭ خانى بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ، ئۇنى ئۆلتۈرۈشكە ئادەم ئەۋەتكەن، ئۇ ئادەم بۇ يەرگە كېلىپ قارىسا، ئۇنىڭ يېنىدا بۆرە تۇرغان، بۇنىڭ بىلەن ئۇ، بۆرىنى ئۆلتۈرمەكچى بولغان، بۆرە خوچو ئىدىقۇتلۇغىنىڭ شىمالىدىكى تاققا قېچىپ كەتكەن. تاغدا بىر ئۆڭكۈر بولۇپ، ئۆڭكۈر ئىچىدىكى تۈزلەڭلىك قېلىن ۋە بولۇق ئوت-چۆپ بىلەن تولغان ئىكەن، ئۆڭكۈرنىڭ ئايلانمىسى بىر قانچە يول ئىكەن، تۆت ئەتراپى تاغ ئىكەن، بۆرە ئۇنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇنۇۋاپتۇ. كېيىن ئون ئوغۇل تۇغۇپتۇ. بۇ ئون ئوغۇل چوڭ بولۇپ باشقا قەبىلىلەردىن قىز ئاپتۇ، شۇندىن كېيىن ھەرقايسىسى ئۆز ئالدىغا بىر ئۇرۇق بوپتۇ، ئاشىنا شۇلارنىڭ بىرى ئىكەن......" يەنە مۇنداقمۇ دېيىلىدۇ: "تۈركلەرنىڭ ئەجدادى سۇ دۆلىتىدىن بولۇپ، ھونلارنىڭ شىمالىدا ياشايدىكەن. ئۇلارنىڭ قەبىلە ئاقساقىلىنىڭ ئىسمى ئاپاڭبۇ بولۇپ، ئۇلار ئاكا-ئۇكا ئون يەتتەيلەن ئىكەن. يىجۇ-نىشىدۇ ئۇلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ بۆرىدىن تۆرەلگەن ئىكەن......نىشىدۇ سېھىرلىك ئادەم ئىكەن، ئۇ شامال چىقىرالايدىكەن، يامغۇر ياققۇزالايدىكەن. ئۇ ئىككى خوتۇن ئاپتۇ، بىرى ياز پەرىسى، بىرى قىش پەرىسى ئىكەن. خوتۇنىنىڭ

بىرى توت ئۇغۇل تۇغۇپتۇ، باللىرىنىڭ بىرى ئاق ھاڭغۇتقا ئايلىنىپ
كېتىپتۇ، بىرى ئوپ دەرياسى بىلەن كەم دەرياسى ئوتتۇرىسىدا دولەت
قۇرۇپ ئوزىنى قىرغىز دەپ ئاتاپتۇ...يەنى بىرى جىيەنىسى ـ چۇجېشى
تېغىغا ئورۇنلىشىپتۇ، بۇ ئوغۇللارنىڭ چوڭى ئىكەن. بۇ تاغدا ئاپاڭ-
بۇنىڭ ئۇرۇقلىرى بار ئىكەن......ئۇلار بىرلىكتە چوڭ ئوغۇلنى خان
ئورنىدا ھورمەتلەپ، ئۇنى تۇرك دەپ ئاتاپتۇ.“

يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى «خوچو ئىدىقۇتلىرىنىڭ توھپە مەڭ-
گۇ تېشى» (بۇ مەڭگۇ تاشنىڭ ئارقا تەرىپى قەدىمقى ئۇيغۇر تىل-
يېزىغى بىلەن يېزىلغان)دا، ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىلىق
تىۋەندىكى ئەپسانە خاتىرىلەنگەن: ”......خوچو ئىدىقۇتلىرىنى تەك-
شۇرۇپ كوزىتىشتىن مەلۇم بولدىكى، ئۇيغۇرلار يۇرتىدا خېلىن دىگەن
بىر تاغ بولۇپ، ئۇ يۇرتتىكى ئىككى دەريا ئەنە شۇ تاغنى مەنبە قىل-
غان. ئۇنىڭ بىرى تۇخۇسى دەرياسى، يەنە بىرى شولىڭگى دەرياسى
دەپ ئاتىلىدۇ. بىر كۇنى كەچتە، ئاسماندىن دەرەخقە شولا چۇشۇپتۇ،
ئىككى دەريا ئارىلىغىدىكى خەلقلەر ئۇنى كوزىتىپ تۇرۇپتۇ. بۇ
دەرەخ خۇددى ئادەم قوساق كوتەرگەنگە ئوخشاش قوساق سېلىپ
قاپتۇ. بۇ شولا دەرەخقە ئۇدا 9 ئاي 10 كۇن چۇشكەندىن كېيىن،
ھىلقى دەرەخنىڭ قوسغى يېرىلىپتۇ، ئۇنىڭدىن بەش بالا چىقىپتۇ.
بۇلارنىڭ ئەڭ كىچىكى ئەردەن ـ بۇگۇ خاقان ئىكەن. ئۇ قەددى-
قامەتلىك ئىكەن، ئۇ خەلقنى ئاينىتىپتۇ ۋە يۇرتنى گۇللەندۇرۇپتۇ،
بۇنىڭ بىلەن ئۇ ئاقساقال بوپتۇ.“ (خۇاڭ ۋېنبىڭنىڭ «مەدىنىي
يادىكارلىقلار» ژورنىلىنىڭ 64 ـ يىللىق 2 ـ سانىغا بېسىلغان «خوچو
ئىدىقۇتلىرىنىڭ توھپە مەڭگۇ تېشىنى ئەسلىگە كەلتۇرۇش ۋە
تەكشۇرۇپ بېكىتىش» دىگەن ماقالىسىدىن ئېلىندى).

ئۇندىن باشقا، مۇسۇلمان تارىخچىلىرى (جۇۋەينى قاتارلىقلار)نىڭ ئەسەرلىرىدىمۇ يۇقۇرىدىكىلەرگە ئوخشاش ھىكايىلەر خاتىرىلەنگەن.

ئوغۇزنىڭ ئالتە ئوغلىنىڭ ئىسمىنىڭ كۈن، ئاي، يۇلتۇز ۋە كۆك، تاغ، تەڭىز (دېڭىز) دەپ قويۇلۇشى قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ دۇنيانىڭ يارىلىشى توغرىسىدىكى كۆزقارىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

بۇ قىسىمدىكى باشقا بەزى ۋەقەلىكلەردە قەدىمقى تۈركلەر ۋە ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى شامان دىنىنىڭ قالدۇقلىرى ئەكس ئېتىلگەن. مەسىلەن، تارىخىي داستاننىڭ ئاخىرقى قىسمىدا ئىككى ياغاچنى تىكلەپ، بىرىنىڭ ئۇچىغا ئالتۇن توخۇ، بىرىنىڭ ئۇچىغا كۈمۈش توخۇ ئاسقانلىقى، بىرىنىڭ تۈۋىگە قارا قوي، بىرىنىڭ تۈۋىگە ئاق قوي باغلىغانلىقى سۆزلىنىدۇ. بۇنىڭغا ئوخشاش ئەھۋاللار سىبىرىيەدىكى ياقۇتلار ئارىسىدا كۆرۈلىدۇ. 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، ياقۇتلار ئارىسىدا ئۇزاق ۋاقىت تۇرغان تۈركشۇناس ئې. پېكارسكىي ياقۇتلار دائىم بوشلۇقتا ئىككى ياغاچ تىكلەپ، ئىككىسىنىڭ ئارىلىقىغا ئاغامچا تارتىپ، ئاندىن كېيىن جىن - شەيتانلارغا سوغا قىلىنىدىغان ھايۋانلارنى ئۆلتۈرۈپ ئۇنىڭغا باغلاپ قويىدۇ، دەيدۇ (ئې. پېكارسكىي تۈزگەن «ياقۇتچە لۇغەت»نىڭ 3 - توم، 240 - بېتىگە قاراڭ). بىزگە مەلۇمكى، تۈركلەر ۋە موڭغۇللار ئارىسىدا تارقالغان شامان دىنىدا ياغاچقا بەك چوقۇنىلىدۇ. ئاق قوي ۋە قارا قوي، شۈبھىسىزكى، شامان دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. يېقىنغىچە ئىپتىدائىي جەمئىيەت تەرەققىيات باسقۇچىدا ياشاپ كەلگەن بەزى مىللەتلەر (مەسىلەن، سىبىرىيەدىكى چۈكچىلار) ئارىسىدا ئاق سامان ۋە قارا سامان پەرقى بار.

تارىخىي داستاندا كۆك بۆرىنىڭ يول باشلىشى مەسىلىسىگە كەلسەك، بىزچە ئۇ تۈركلەرنىڭ ئىپتىدائىي توتېم ئېتىقادى بىلەن

مۇناسىۋەتلىك. «جۇ سالنامىسى»نىڭ «تۈرك تەزكىرىسى»دىن ئېلىن-
غان بايىقى ئىستاتىدا بۇ مەسىلە ئەكس ئېتىلگەن. يۇقۇرىقى تەزكى-
رىدە يەنە "تۈركلەرنىڭ بايرىقىغا ئالتۇن ھەل بېرىلگەن بۆرە
بېشىنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن، بۇ ئەسلىنى ئۇنۇتماسلىقنىڭ نىشانى-
سى؛ ئۇلاردا نوكەرلەر فۇلى ــ 附离 (بۆرە سۆزىنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ
تەرجىمىسى) دەپ ئاتىلىدۇ، شۇڭا خەنزۇلار ئۇلارنى لاڭ ــ 狼 (بۆرە)
دەپ ئاتايدۇ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى بۆرىدىن تۆرەلگەن." دېگەن
خاتىرە بار.

تارىخىي داستاننىڭ ئىككىنچى قىسمىدا ئاساسلىق ھالدا ئوغۇزخان-
نىڭ ئۇرۇشقا ئاتلىنىش پائالىيەتلىرى بايان قىلىنىدۇ. شۈبھىسىزكى،
بۇ ۋەقەلىكلەردە مەلۇم دەرىجىدە تارىخىي ۋەقەلىكلەر ئەكس ئېتىل-
گەن. لېكىن، شۇنى ئۇنتۇپ قالماسلىقىمىز كېرەككى، تارىخىي داس-
تان يىل تەرتىۋى بويىچە يېزىلغان تارىخنامە ئەمەس، بەلكى ئەدەبىي
ئەسەر. شۇڭا بىز ئىلگىرى «ئوغۇز داستانى»نى تەتقىق قىلغان بەزى
ئالىملارنىڭ تارىخىي داستاننىڭ باش قەھرىمانى ئوغۇز خاقاننى مەلۇم
تارىخىي شەخسلەر، مەسىلەن، ھونلاردىكى ماۋدۇن ـ شاڭيۇ (باتۇر
تەڭرىقۇت مەنىسىدە)، موڭغۇللاردىكى چىڭگىزخان قاتارلىقلار بىلەن
باغلىشىنى بىھۇدە ئاۋارىچىلىق دەپ قارايمىز. باشقا شەكىللەردىكى
ئەدەبىي ئەسەرلەرگە ئوخشاش تارىخىي داستاندىمۇ كونكرېت تارىخىي
ۋەقە ۋە تارىخىي شەخس ئىپادىلەنمىگەن. ئۇ خەلق ئارىسىدا ئۇزاق
مۇددەتكىچە تارقىلىپ يۈرۈش جەريانىدا، نۇرغۇن ئەۋلات نامىسىز
مۇئەللىپلەرنىڭ پىششىقلاپ ئىشلىشى ۋە تاۋلىشى نەتىجىسىدە پەيدىن ـ
پەي شەكىللەنگەن. بۇ، ئەلۋەتتە تارىخىي داستاندا بەزى ۋاستىلىق
ئىپادىلەنگەن تارىخىي ۋەقەنىڭ شولىسىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدىغانلىقىنىڭ

مۇمكىنلىگىنى چەتكە قاقمايدۇ.

تارىخىي داستاننىڭ ئىككىنچى قىسمىدا، كىشىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدىغان يەنە بىر نۇقتا نۇرغۇن تۈرك قەبىلىلىرى (جۈملىدىن باشقا بەزى قەبىلىلەر)نىڭ نامىنىڭ چۈشەندۈرۈلىشىدۇر. ئوغۇز خاقان ئۇرۇش جەريانىدا، ئۆزىگە قاراشلىق ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ ياردەمگە ئېرىشىدۇ. شۇنداق جايلاردا ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ نامى شۇ قەبىلە ئاقساقىلىنىڭ مەلۇم ھەركىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ چۈشەندۈرۈلىدۇ. مەسىلەن، قىپچاق قەبىلىسىنىڭ نامى "ئىچى كۆك ياغاچ" دەپ چۈشەندۈرۈلىدۇ، ئۇ سال ياساپ، ئوغۇزنىڭ دەريادىن ئۆتۈشىگە ياردەم قىلغان ئادەمنىڭ ئىسمى. قاڭلى قەبىلىسىنىڭ نامى "ئىگىز ھارۋا" دەپ چۈشەندۈرۈلىدۇ، ئۇ ئىگىز ھارۋىنى ئىجات قىلىپ، ئۇرۇش غەنىمەتلىرىنى توشۇغان ئادەم. ساقلاپۇ (بۇ سۆزنىڭ ئەسلى "سلاف" بولۇپ، ساقلاپۇ "سلاف" سۆزىنىڭ ئەرەپچىدىكى كوپلۇك شەكلى) ساقلىغۇچى (ئوغۇزنىڭ رۇس بەككە قويغان ئىسمى) دەپ چۈشەندۈرۈلىدۇ، ۋاھاكازا.

قىسقىسى، تارىخىي داستاننىڭ بۇ قىسمىدا تىلغا ئېلىنغان نۇرغۇن دولەت ۋە قەبىلە نامى، مەلۇم دەرىجىدە، ئەينى زاماندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز ئەتراپىدىكى باشقا مىللەتلەرگە بولغان چۈشىنىشى ۋە ئۇلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

تۆۋەندە بىز تارىخىي داستاننىڭ شەكلى ۋە تىلىغا قارىتا دەسلەپكى تەھلىلىمىزنى بايان قىلىپ ئۆتىمىز.

«ئوغۇز داستانى» گەرچە نەسرى شەكلىدە بولسىمۇ، لېكىن بەزى جايلىرىغا نەزمە قىسىملارمۇ ئارىلاشقان. مەسىلەن، تۆۋەندىكى ئابزاس سەككىز بوغۇملۇق شېئىر شەكلىدە كەلگەن ھەمدە ئاخىرقى بوغۇمى

قاپىيىلىشىدۇ:

mən sənlərgə boldum kaoqan,
alalīng ya takī kalkan;
tamoqa bizgə bolsun buyan,
kək bəri bolsunoqīl buyan.
təmür yīdalar bol orman,
aw yərdə yürüsün kulan;
takī taluy takī mürən,
kün tuoq boloqīl kək kurīkan

(96 — 102 - قور)

مەن سىلەرگە بولدۇم خاقان،
ئېلىڭلار يا بىلەن قالغان.
تامغا بولسۇن بىزگە بۇيان،
كوك بورى بولسۇن ھەم ئۇران.
تومۇر نەيزىلەر بولسۇن ئورمان،
ئوۋلۇقتا يۈرۈشسۇن مال - ۋاران.
ھەم ئاقسۇن دەريا ۋە ئېقىن،
قۇياش تۇغ بولسۇن، ئاسمان قورغان.

يەنە ئالايلى: ۋەزىر ئۇلۇغ تۇركىنىڭ توۋەندىكى بىر ئابزاس سوزى 13 بوغۇملۇق شېئىر جۇملىسىگە كىرىدۇ:

ay kaoqanum səngə yaxaoqu bolsunoqīl uzun,
ay kaoqanum səngə türülük bolsunoqīl tüzün;

bəngə kək təngri bərdi qüxümdə kəltürsün,
taluy turur yərni uruqunga bərdürsün.

(323 — 327 ـ قۇر)

ئەي خاقانىم، ساڭا ئۇزۇن ئۆمۈر يار بولسۇن،
ئەي خاقانىم، سىنىڭ ئەل ـ نىزامىڭغا ئادالەتلىك يار بولسۇن.
كۆك تەڭرى چۈشۈمدە بەردى ماڭا ئىشارەت،
ئىشغال قىلغان يەرلىرىنى ئۇرۇغىغا بولۇپ بەرسۇن دەپ.

ئۇندىن باشقا، تارىخىي داستاندا بىرمۇنچە جۈملىلەر باركى، ئۇلار قارىماققا نەسرىدەك تۇرسىمۇ، لېكىن ئۇلارنى سەللا دىققەت بىلەن تەھلىل قىلساق، دەرھال ئۇلار ئارىسىدا ئىنتايىن كۈچلۈك رىتىم پۈرىقى بارلىقىنى بايقايمىز. مەسىلەن:

oxul oqulnïng ənglüki qïraqï kək ərdi,
aqïzï atax kïzïl ərdi,
kəzləri al,
saqlarï kaxlarï kara ərdilər ərdi

(5 — 7 ـ قۇر)

بۇ ئوغۇلنىڭ يۈزى كۆك ئىدى،
ئاغزى چوغدەك قىزىل،
كۆزلىرى ھال،
چاچلىرى، قاشلىرى قارا ئىدى.

ئەمەلىيەتتە بۇ بىر ئابزاس سۆزنىڭ رىتىملىقى ئىنتايىن كۈچلۈك بولۇپلا قالماي. يەنە ئۇنىڭ 1 ـ، 2 ـ، 4 ـ مىسرالىرى قاپىيىداش

شېئىر ئىكەنلىكىنى كورۇۋېلىشقا بولىدۇ.

يەنە ئالايلى، تۇۋەندىكى جۈملىنىڭ ھالىتىدىن كېيىن، ئۈچ ئادىدى پېئىل قاتار ئىشلىتىلىپ ۋاقىتنىڭ تېز ئوتكەنلىكىگى ئىپادىلەنگەن:

kiriķ kündün song
bədükləedi
yürudi
oynadi

(11 — 12 ـ قۇر)

قىرىق كۈندىن كېيىن،
چوڭ بولدى،
ماڭدى،
ئوينىدى.

بۇنىڭغا ئوخشاشلاردىن يەنە تۇۋەندىكىلەر بار:

künlərdin song,
kəqələrdin song,
yigit boldi.

(17 — 18 ـ قۇر)

كۈنلەر ئوتۇپ،
تۈنلەر ئوتۇپ
يىگىت بولدى.

bu qaqda,
bu yərdə

Altun Oq

bir-qong orman bar ərdi.

(18 ـ قۇر)

بۇچاغدا،

بۇ يەردە،

بىر چوڭ ئورمان بار ئىدى.

ya birlə,

ok birlə,

xungkarnī oltürdi.

(42 ـ قۇر)

يا بىلەن،

ئوق بىلەن،

شۇڭقارنى ئۆلتۈردى.

ئۇندىن باشقا جەڭگە قارىتىلغان نۇرغۇن جۈملىنىڭ ئىشلىتىلىشىمۇ داستاننىڭ رىتىملىغىنى كۈچەيتكەن.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، يۇقۇرىدىكى تەھلىلگە ئاساسەن، بىز «ئوغۇز داستانى»نى مەلۇم ئاھاڭغا سېلىپ ناخشا قىلىپ ئېيتقىلى بولىدۇ، دەپ قارايمىز.

«ئوغۇز داستانى» تىل جەھەتتە تۆۋەندىكى ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

1) يۇقۇرىدا «ئوغۇز داستانى» كېيىنكى مەزگىلدىكى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى بىلەن يېزىلغان دەپ ئېيتقان ئىدۇق. بۇ نۇقتىنى تۆۋەندىكىلەر ئىسپاتلايدۇ: ئۇنىڭدا ھەم قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىنىڭ

بەزى قالدۇقلىرى ساقلانغان، مەسىلەن، "aduq — ئېيىق"، "adak — ئاياق"، "bədük — بۈيۈك" قاتارلىقلار، ھەم يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئامىللىرىمۇ بار، مەسىلەن، "ayqïr — ئايغىر"، "koy- — قويماق"، "atnï — ئاتنى" (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى "adqïr" "kod-"، "atïq" قا سېلىشتۇرۇڭ) قاتارلىقلار.

2) يۇمەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى موڭغۇل تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان بىرمۇنچە سوزلەر بار، مەسىلەن، "jïda — نەيزە (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا 'süngü')"، "mürən — دەريا، ئېقىن (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا 'əgüz')"، "tüximəl — ۋەزىر (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا 'il ügüsi')"، "qak — ۋاقىت (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا 'əd')" ۋە "nükər — نوكەر"، "uran — جەڭگىۋار شوئار"، "xirə — جوزا" قاتارلىقلار.

3) ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، «ئوغۇز داستانى»دىكى تىل «خوچو سوزلۇگى»① دىكى تىلغا ناھايىتى يېقىن كېلىدۇ.

4) بەزى سوزلەردە، سوز بېشىدىكى 'ي'نىڭ ئورنىغا 'ج' (يېزىقتا 'چ' ھەرىپى بىلەن ئىپادىلەنگەن) ئىشلىتىلگەن، مەسىلەن، "jol — يول"، "jalbar- — يالۋۇرماق" (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى 'yol' 'yalbar'غا سېلىشتۇرۇڭ). بۇ ئالاھىدىلىك قولىيازمىنى كوچۇرگۇچىنىڭ تۈركىي تىلنىڭ قىپچاق تىل گۇرۇپپىسىدىكى تىلدا (مەسىلەن، ھازىرقى زامان قازاق تىلى، قىرغىز تىلى قاتارلىقلار) سوزلىشىدىغان ئادەم ئىكەنلىكىنى كورسىتىدۇ.

---

① «خوچو سوزلۇگى» — مىڭ سولالىسى دەۋرىدە تۈزۈلگەن، خەنزۇچە — ئۇيغۇرچە، ئۇيغۇرچە — خەنزۇچە تۈرگە ئايرىلغان سېلىشتۇرما سوزلۈك. خەنزۇچە «高昌杂字» دەپ ئاتىلىدۇ.

يۇقۇرىدىكى توت نۇقتىغا ئاساسەن، بىز فرانسىيىلىك پېللىئوت ئەپەندىنىڭ ئەسلىدىكى قولىيازما يۈەن سۇلالىسى (13 — 14 - ئەسىر) دەۋرىدە شىنجياڭنىڭ تۇرپان رايونىدا قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىلغان، هازىر پارىژدا ساقلىنىۋاتقان نۇسخىسى بولسا 15 - ئەسىر ئەتراپىدا هازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يەتتە سۇ رايونى ئەتراپىدا كۆچۈرۈلگەن① دىگەن پىكرىگە قوشۇلىمىز.

يوقۇرىدا بىز «ئوغۇز داستانى»نىڭ مەزمۇنى، شەكىل قۇرۇلمىسى، تىلىغا قارىتا دەسلەپكى يوسۇندا تەھلىل يۈرگۈزۈپ ئۆتتۇق. «ئوغۇز داستانى» قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى دىنىي مەزمۇندا بولمىغان يازما يادىكارلىقلارنىڭ بىرى، ئۇ بىزنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى، ئەدىبىياتى ۋە تىل تەرەققىياتىنى تەتقىق قىلىشىمىزدا مۇهىم ئەهمىيەتكە ئىگە بولۇپ، بۇندىن كېيىن تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن هالدا تەتقىق قىلىشىمىزغا ئەرزىيدۇ.

«ئوغۇز داستانى» ئۆزىنىڭ مەزمۇن جەهەتتىكى قەدىمىيلىگى، تىل جەهەتتىكى ئاددىيلىغى بىلەن ئاللا بۇرۇنىلا مەملىكىتىمىز ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئالىملارنىڭ دىققەت ئېتىۋارىنى قوزغىغان ئىدى. 19 - ئەسىرنىڭ بېشىدىلا گوللاندىيە ئالىمى خۇس تارىخىي داستاننىڭ بىر قىسمىنىڭ تەرجىمىسىنى «يېڭىدىن تېپىلغان ئوغۇزنامە»② دىگەن تېمىدا ئېلان قىلغان ئىدى، كېيىن يەنە ئارقا - ئارقىدىن رادلوف③.

① پېللىئوتىنىڭ 1930 - يىلى «تۇڭباۋ»دا ئېلان قىلغان ماقالىسىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بېتىگە قاراڭ.

② *Dietz: Der neuendeckte oughuzische cyklop. Halle und Berlin, 1815.*

③ ۋ. ۋ. رادلوف: *Kutatku Bilik, faksimile uygurskoy*

رىزانۇر①، پېللىئوت②، باڭ ۋە راخمات③ قاتارلىقلار ئۇنى تەكشۈرۈپ ئىزاھلىدى ۋە تەرجىمە قىلدى. 1959-يىلى، سوۋېت ئالىمى شېرباخ④ ئۇنىڭ يېڭى تەرجىمىسىنى ئېلان قىلدى.

بىز ئورۇپ يېزىش، تەرجىمە قىلىش ۋە تەتقىق قىلىش جەريانىدا، ئالدىنقى سەككىز بېتىدە رادلوف ئېلان قىلغان فوتو رەسىم نۇسخىسىغا، قالغان قىسمىدا باڭ بىلەن راخمات 1932-يىلى «گېرمانىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ مۇھىم خاتىرىسى»دا ئېلان قىلغان نۇسخىسىغا ۋە 1959-يىلى شېرباخ ئېلان قىلغان ئورۇپ يېزىلغان نۇسخىسىغا ئاساسلاندۇق. فرانسىيىلىك پېللىئوت «تۇڭباۋ»دا (1930-يىلى) ئېلان قىلغان «ئوغۇز داستانى»دىكى بەزى ئەدىبىي جۈملىلەرنى تەكشۈرۈپ ئىزاھلىشىدىكى ئارتۇقچىلىقلارنى قوبۇل قىلدۇق. گوللاندىيىلىك خۇس ۋە رىزانۇرنىڭ تەتقىقاتىغا دائىر ئەسلى كىتاپ-

---

rukopisi, SPb· 1890, str· 191——192 (قول يازمىنىڭ ئالدىنقى 8 بېتىنىڭ فوتو رەسىمىنى ئېلان قىلدى): *Das kudatku Bilik, Theil I, SPb, 1891, str 232——244* (مانجۇ يېزىقىدا ئورۇپ يېزىلغان)، *str*. X——XIII (نېمىسچە تەرجىمىسى).

① رىزانۇر: *Oughouz-namé, épopée turque, Alexandrie, ·1928*

② پ. پېللىئوت: *Surla légende d' Ughuz-Khan en écriture Ouigoure, T'oung pao, 1930, Vol·* XXVII, *pp·247——358*

③ ۋ. باڭ ۋە گ. ر. راخماتى: *Die legende von Oghuz Qaghan, SPAW· Phil·——hist· KI·* XXV·

④ ئا. م. شېرباخ: *Oquz – name, Moskva, 1959*

نى مەملىكىتىمىزدە تاپقىلى بولمىغاچقا، ئۇنىڭدىن پايدىلىنالمىدۇق. لاتىنچە ئورۇپ يېزىلغان قىسمىدا ئۇيغۇر يېڭى يېزىقى ھەرپىنى قوللاندۇق، بۇنىڭ ئىچىدە "ï" تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇش بىلەن نوۋەتلىشىدىغان قەدىمقى تىل كەينى سوزۇق تاۋۇشنى كورسىتىدۇ.

گېڭ شىمىن

تۇرسۇن ئايۇپ

Altun Oq

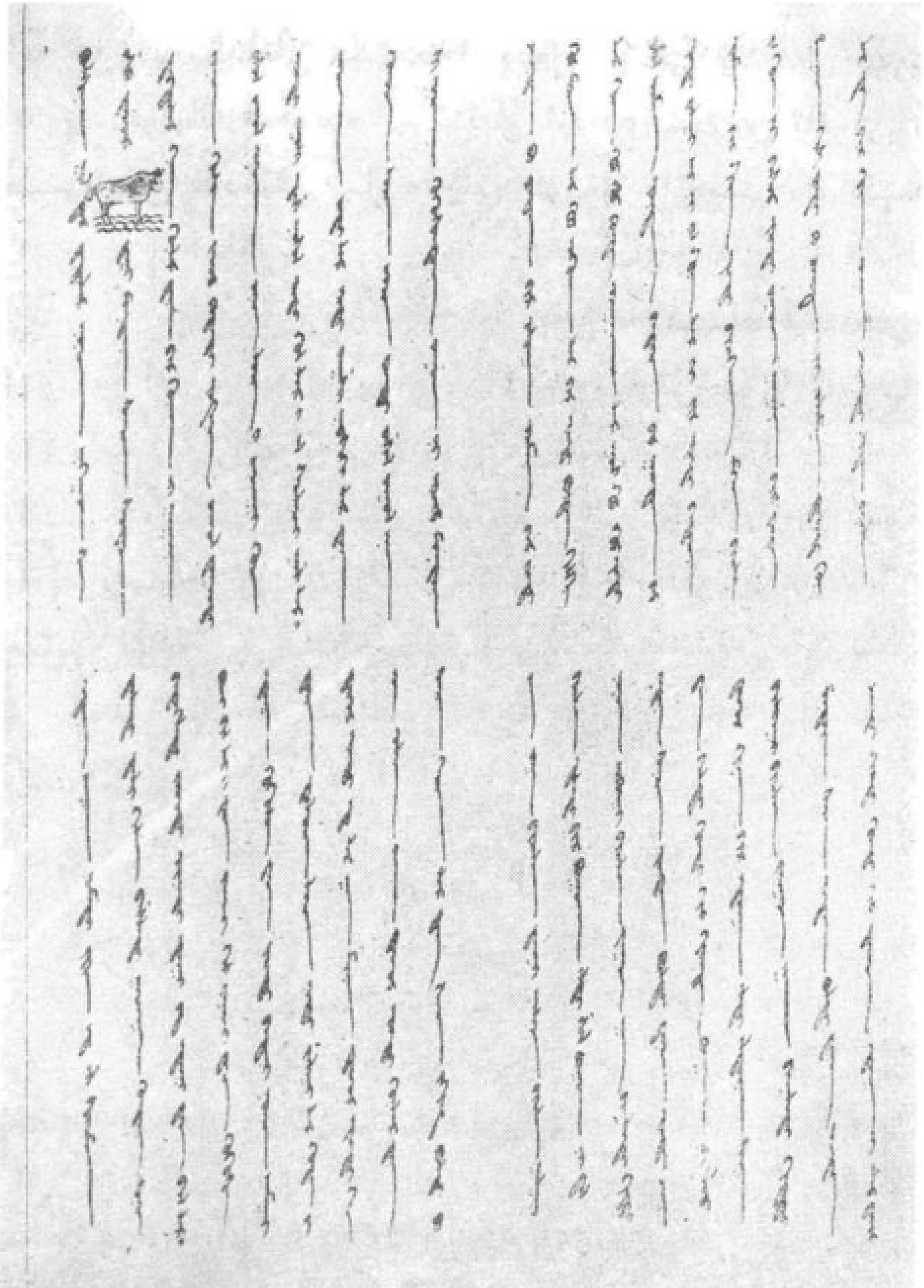

«ئوغۇزنامە»نىڭ هازىر فرانسىيەنىڭ پارىژ شەھرىدىكى «پۇقرالار كىتاپخانىسى» دا ساقلىنىۋاتقان قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىنىڭ ئىرماش شەكلى بىلەن يېزىلغان نۇسخىسىدىن نەمۇنە. باش تەرەپتىن 1 — 4 ـ بەتلەر.

ئورۇپ يېزىلشى

1. bolsunƣīl dəp dədilər. anung angaƣusu
2. uxbu turur: 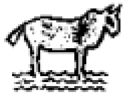 taⱪī mundan song səwinq
3. taptīlar. kənə künlərdən bir kün ay ⱪaƣan
4. nung kөzü yarīp bodadī. ərkək oƣul toƣurdī.
5. oxul oƣulnung өnglügi qīraƣī kөk
6. ərdi, aƣīzī atax ⱪīzīl ərdi, kөzləri al, saqlarī, ⱪaxlarī
7. ⱪara ərdilər ərdi. yaⱪxī nəpsikilərdən
8. kөrüklugrək ərdi. oxul oƣul ana-
9. sīnīng kөgüzündün oƣuzni iqip mundun
10. artīƣraⱪ iqmədi. yig ət, ax, sürmə
11. tilədi, tili kələ baxladī. kīrīⱪ kündün song
12. bədüklədi, yürüdi, oynadī.adaƣī ud adaƣī dəg, bəlləri
13. bөri bəlləridəg, yaƣrī kix yaƣrīdəg, kөgüzü
14. aduƣ kөgüzü dəg ərdi. bədəninüng kamaƣī
15. tüg tülüklüg ərdi, yīlkīlar kütəyə
16. turur ərdi, atlarƣa minə turur ərdi, kik
17. aw awlaya turur ərdi; künlərdən song kəqələrdən
18. song y(i)git boldi. bu qakta bu
19. yərdə bir uluƣ orman bar ərdi.

20. kəp mürənlər kəp əgüzlər bar ərdi, bunda kəlgən-
21. lər kik kəp kəp, bunda uqkanlar kux kəp kəp ərdi.
22. oxul orman iq(i)ndə bədük bir kïat(?) bar
23. ərdi, yïlkïlarni, əlgünlərni yər ərdi. bədük
24. yaman bir kik ərdi. birkə əmgə(k) birlə
25. əlgünni basup ərdi. oƣuz kaƣan bir əriz
26. kaƣaz kixi ərdi. bu kïatnï(?) awlam(a)k tilədi. kün-
27. lərdə bir kün awƣa qïkti. jïda birlə,
28. ya ok birlə, takï kïlïq birlə, kalkan
29. birlə atladï. bir buƣu aldï. xul buƣunï tal-
30. nung qubuƣï birlə (y)ïƣaqka baƣladï. kətti.
31. andan song ərtə boldï. tang ərtə qak
32. ta kəldi, kərdi kim kïat(?) buƣunï alup
33. turur. kənə bir aduƣ aldï, altunluƣ
34. bəlbaƣï birlə yïƣaqka baƣladï, kətti.
35. mundun song ərtə boldï. tang ərtə
36. qakta kəldi. kərdi kim kïat(?) aduƣnï alup turur.
37. k(ə)nə oxu (y)ïƣaqnïng tüb(i)ndə turdï. kïat(?)
38. kəlip baxï birlə oƣuz kalkanïn urdï. oƣuz
39. jïda birlə kïat(?)nïng baxïn urdï, anï
40. əltürdi. kïlïq birlə baxïn kəsti, aldi., kətti. k(ə)nə
41. kəlip kərdi kim: bir xungkar kïat(?)nïng iqəgüsin
42. y(ə)məktə turur. ya birlə ok birlə
43. xungkarnï əltürdi, baxïn kəsti. andan
44. song dədi kim: xungkarnung ang(a)ƣu-
45. sï oxbu turur: buƣu y(ə)di, aduk y(ə)di,
yïdam

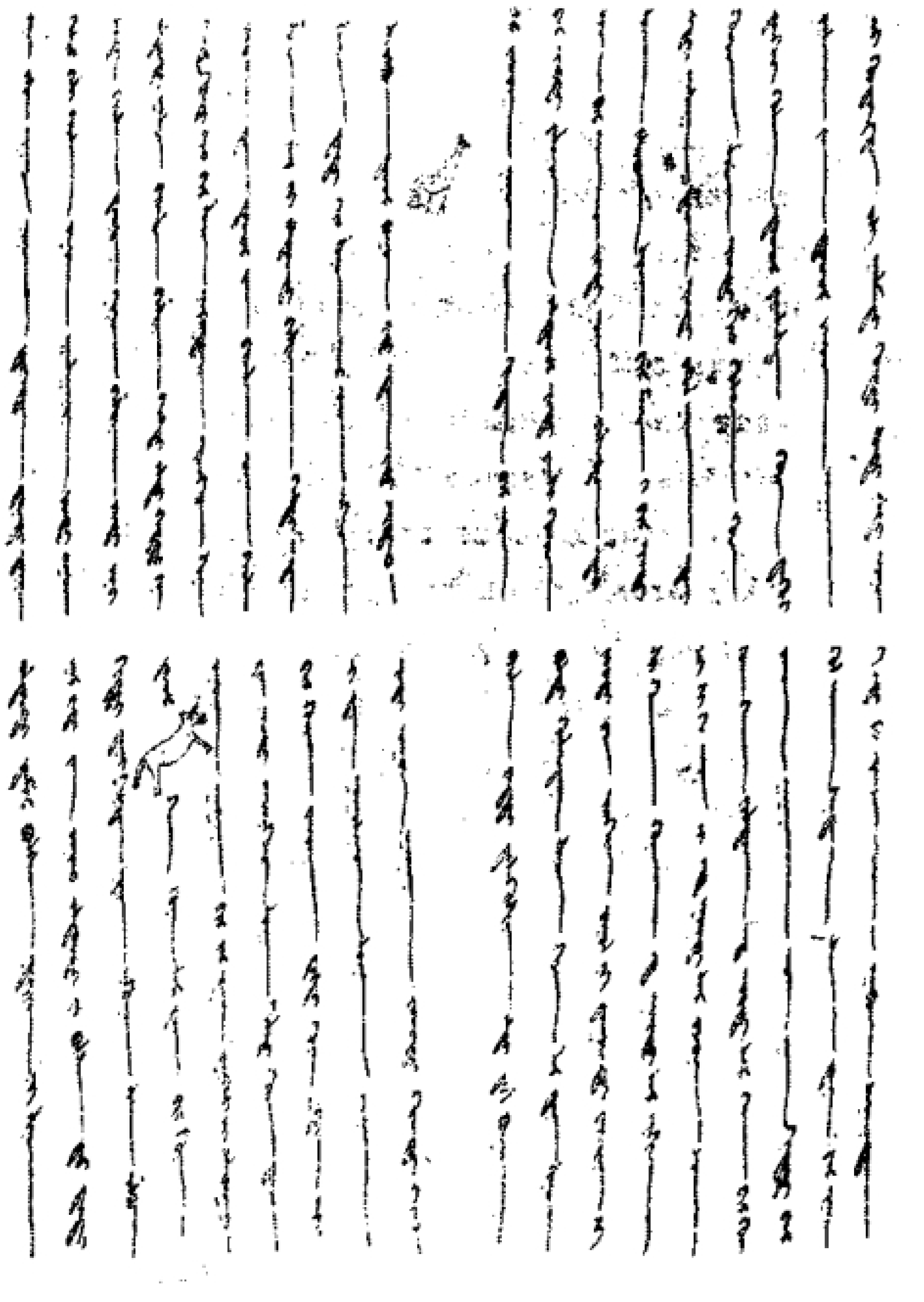

«ئوغۇزنامە»نىڭ ھازىر فرانسىيىنىڭ پارىژ شەھىرىدىكى «پۇقرالار كىتابخانىسى» دا ساقلىنىۋاتقان قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئىرماش شەكلى بىلەن يېزىلغان نۇسخىسىدىن نەمۇنە. 5 — 8 - بەتلەر.

46. əltürdi, təmür bolsa. kīatni(?) xung-
47. ķar y(ə)di. ya okum əltürdi, y(ə)z bolsa dəp dədi,
48. kətti. taķī ķīat(?)nīng anguɋusu oxbu
49. turur: kənə künlərdə bir kün
50. oɋuz ķaɋan bir yərdə təngrini yalbarɋu-
51. da ərdi. ķarangɋuluķ kəldi. kəktün
52. bir kək yuruk tüxti. kündün aya(n)
53. aydan ķuɋulɋuluķraķ
54. ərdi. oɋuz ķaɋan yürüdi, kərdi kim:
55. uxbu yaruķnung arasīnda bir ķīz
56. bar ərni. yalɋuz olturur ərdi. yaķxi kərük-
57. lüg bir ķīz ərdi. anung bax(ī)nda atax-
58. luɋ yaruķluɋ bir məngi bar ərdi.
59. altun ķazuķ dəg ərdi. oxul ķīz andaɋ
60. kərüklüg ərdi kim külsə, kək
61. təngri külə turur; y(ī)ɋlasa, kək təngri
62. y(ī)ɋlaya turur. oɋuz ķaɋan
63. anī kərdüktə əzi ķalmadī, kətti, səwdi, aldi, anung
64. birlə yatti, tiləgüsin aldi. təl boɋaz
65. boldī. künlərdən song, kəqələrdən song
66. yarudī, üq ərkək oɋulnī toɋurdī. birinqi-
67. sigə kün at ķoydīlar, ikinqi-
68. sigə ay at ķoydīlar, üqünqü-
69. sügə yulduz at ķoydīlar. k(ə)nə bir kün
70. oɋuz ķaɋan awɋa kətti. bir
71. kəl aras(ī)nda alīndan bir (y)īɋaq
72. kərdi. bu (y)īɋaqnung ķabuqaɋīnda
73. bīr ķīz bar ərdi. yalɋuz olturur ərdi.

74. yaķxī kərüklüg bir ķīz ərdi. anung
75. kəzü kəktün kəkrək ərdi,
76. anung saqī mürən usuɣī dəg, anung
77. tixi ünqü dəg ərdi. andaɣ kərük-
78. lüg ərdi kim yərning əlgüni anī kərsə,
79. ay ay ah ah ələrbiz dəp, süttən
80. ķumuz bola tururlar. oɣuz ķaɣan
81. anī kərdüktə əzi kətti, yürəkigə atax
82. tüxti, anī səwdi, aldī, anung birlə yattī, tiləgü-
83. sün aldī. təl boɣaz boldī. künlər-
84. dən song, kəqələdən song
85. yarudī, üq ərkək oɣulnī toɣurdī. birin-
86. qisigə kək at ķoydīlar, ikin-
87. qisigə taɣ at ķoydīlar üqünqü-
88. sügə təngiz at ķoydīlar.
89. andan song oɣuz ķaɣan bədük
90. təy bərdi, əlgüngə yarlīk
91. yarlap kəngəxtilər, kəldilər. kīrīķ xirə,
92. ķīrīķ bəndəng qapturdī (yapturdī), tür-
93. lüg axlar, türlüg sürmələr, qubuyanlar, ķīmīzlar
94. ax(a)dīlar, iqtilər. toydan song oɣuz
95. kaɣan bəglərgə əlgünlərgə
96. yarlīķ bərdi, taķī dədi kim sən
97. lərgə boldum ķaɣan, alalīng ya takī
98. kalķan; tamɣa bizgə bolsun
99. buyan, kək bəri bolsunqīl uran; təmür yīda-
100. lar bol orman, aw yərdə yürüsün ķulan;
101. takī taluy takī mürən, kün tuɣ bolɣīl, kək

102. kurīkan dəp dədi. k(ə)nə andən song
103. oqquz kaqqan tert sarīqqa yarlīk
104. yumxadī. bildürgülük bitidi, əlqilərgə
105. bərip yibərdi. uxbu bildürgülüktə bitil-
106. mix ərdi kim mən uyoqurnīng kaqqanī bolamən,
107. kim yərning tert bulungīnung kaqqanī
108. bolsam kərək turur. sənlərdən bax qalunqqu-
109. luk tiləp mən turur. oxul kim məning aqqīz-
110. umqqa bakar turur bolsa, tarītīqq
111. tartip dost tutarmən dəp dədi. uxbu kim
112. aqqīzumqqa bakmas turur bolsa, qamat
113. qakīp qərig qəkip duxman tutarmən.
114. taqqurak basīb asturīp yok bolsunqqīl
115. dəp kīlurmən dəp dədi. k(ə)nə bu qak-
116. ta ong yangakta altun kaqqan
117. dəgən bir kaqqan bar ərdi. uxbu altun
118. kaqqan oqquz kaqqanqqa əlqi yumxab
119. yibərdi. kəp təlim altun kümüx tartīp kəp təlim
120. kīz yakut tax alīp kəp təlim ərdənilər yibər-
121. ip yumxap oqquz kaqqanqqa s(o)yurkap
122. bərdi, aqqīzīqqa bakīndī bəgü birlə
123. dostluk kīldī. anung birlə amīrak
124. boldi. qong yangakīda urum dəgən
125. bir kaqqan bar ərdi. uxbu kaqqannung
126. qərigi kəp kəp, balīklarī kəp kəp ərdilər
127. ərdi. oxul urum kaqqan oqquz kaqqan-
128. nung yarlīqqīn saklamas ərdi, kataqqla-
129. qqu barmas ərdi. munī səz səz-

130. ni tutmas mən turурmən dəp yarlīķ-
131. ķa baķmadī. oɣuz kaɣan qamat
132. atup anga atlaɣu tilədi. qərig birlə
133. atlap tuɣlarnī tutup kətti. ķīrīķ
134. kündün song muz taɣ dəgən
135. taɣnung adaɣīɣa kəldi. ķurīkan-
136. nī tüxkürdi, xük bolup uyup turdi. tang ərtə
137. boldukta oɣuz ķaɣannung
138. ķurīķanīɣa kün dəg bir
139. yaruķ kirdi. ol yaruķtun kək
140. tülüklüg, kək yalluɣ bədük
141. bir ərkək bəri qīķtī. oxul bəri oɣuz
142. ķaɣanɣa səz bərip turur ərdi.
143. taķī dədi kim ay ay, oɣuz, urum
144. üstigə sən atlar bolasən.
145. ay ay, oɣuz tapuɣunglarɣa mən
146. yürür bolamən dəp dədi. k(ə)nə
147. andan song oɣuz kaɣan
148. ķurīķannī türtürdi, kətti, kərdi
149. kim qərigning tapuķlarī-
150. da kək türüklüg kək yalluɣ
151. bədük bir ərkək bəri yürügüdə
152. turur. ol bərining artlarīn ķataɣ-
153. lap yürügüdə turur ərdilər ərdi. bir
154. nəqə künlərdən song kək
155. tülüklüg kək yallüɣ bu bədük
156. ərkək bəri turup turdī. oɣuz taķī qərig
157. birlə turup turdī. munda itil mürən dəgən

158. bir talay bar ərdi. itil mürənnung ķuduɣ-
159. īda bir ķara taɣ tapīɣīda
160. uruxɣu tutuldī. oķ birlə yīda
161. birlə ķīlīq birlə uruxtīlar. qərig-
162. lərning aralarīda kəp təlim boldī uruxɣu,
163. əlgünlərning kəngüllərida
164. kəp təlim boldī ķayɣu. tutulunq, uruxunq
165. andaɣ yaman boldī kim itil mürən-
166. nüng suɣī ķīp ķīzīl, sip singir dəg
167. boldī. oɣuz ķaɣan bastī. urum ķaɣan
168. ķaqtī.oɣuz ķaɣan urum ķaɣan-
169. nung ķaɣanluɣīn aldī, əl
170. günin aldī. ordusīɣa kəp
171. uluɣ əlüg barɣu, kəp təlim tirig
172. barɣu tüxü boldī. urum kaɣannung
163. bir ķarundaxī bar ərdi, urus bəg dəgən
174. ərdi. ol urus bəg oɣulun taɣ baxī-
175. da tərəng mürən arasīda
176. y(a)kxī bərk baluķka yumxadī. taķī
177. dədī kim baluķnī ķataɣlaɣu kərək turur.
178. sən takī uruxɣulardan song baluk-
179. nī bəngə saķlap kəlgil, dəp dədi. oɣuz
180. ķaɣan oxul balukka atladī. urus
181. bəgning oɣulī anga kəp altun
182. kümüx yibərdī. taķī dədi kim: ay, məning
183. ķaɣanum sən. məngə atam bu
184. baluķnī bərüp turur. taķī dədi kim: baluķ-
185. nī ķataɣlaɣu kərək turur. sən taķī

186. uruxoqulardan sȯng baluķnï bəngə
187. saķlap kəlgil, dəp dədi. atam qamat atup ərsə
188. mənüng tapum ərürmü? səndən
189. yarluķ baoqluoq bəllüg bolamən.
190. bizning ķut(ï)bïz səning
191. ķutung bolmux, bizning uruoq(ï)-
192. bïz səning (y)ïoqaq(u)ngnung
193. uuruoqï bolmux bolub turur. təngri sən-
194. gə yər bərip buyurmux bolup turur. mən səngə
195. baxumnï ķutumnï bərəmən. bərgü
196. bərip dostluķtan qïķmas tur(urmən),
197. dəp dədi. ooquz ķaoqan y(i)gitning
198. sezün y(a)ķxï kərdi, səwindi, küldi. taķï
199. ayttï kim: məngə kəp altun yumxapsən
200. baluķnï yaķxï saķlabsən dəp dədi. anung
201. üqün anga saķlap at ķoydï, dostluk
202. kïldï. k(ə)nə qərig birlə ooquz ķaoqan
203. itil dəgən mürən(gə kəlti). itil (dəgən)
204. bədük bir (mürən) turur. ooquz ķaoqan anï
205. kərdi. taķï dədi kim: itilning suoqïdan
206. nəqük kəqərbiz dəp dədi. qərigdə bir
207. y(a)ķxï bəg bər ərdi. anung atï uluoq ordu
208. bəg ərdi. uzluoq (uķoquluoq) bir ər ərdi.
209. kərdi kim (ķuduoqïda kəp təlim) tallar, kəp təlim
210. yïoqaqlar (bar ərdi. uxbu bəg···)oxul yïoqaq-
211. lar······ kəsti. yïoqaqlarda
212. yattï, kəqti. ooquz ķaoqan səwinq attï. küldü.
213. taķï ayttï kim: ay ay, sən munda bəg

214. bolung kīpqaķ dəgən sən bəg bolung
215. dəp dədi. taķī ilgərü kəttilər. andan song
216. oɣuz kaɣan k(ə)nə kək tülüklüg
217. kək yalluɣ ərkək bəri kərdi. uxbu kək
218. bəri oɣuz ķaɣanɣa ayttī kim: əmdi
219. qərig birlə mundun atlang, oɣuz
220. atlap əlgünlərni, bəglərni kəldür-
221. gil, mən səngə baxlap yolnī kərgürür-
222. mən dəp dədi. tang ərtə bolduķta
223. oɣuz ķaɣan kərdi kim ərkək bəri
224. qərigning tapuķlarīda yürügü-
225. də turur. s(ə)w(i)ndi, ilgərü kətti. oɣuz
226. ķaɣan bir qoķurtan ayɣīr atķa minə
227. turur ərdi. oxul ayɣīr atnī bək qoķ səw(ə)yür
228. ərdi. yolda uxbu ayɣīr at kəzdən yitü
229. k(a)qtī, kətti. munda uluɣ bir taɣ bar
230. ərdi. üzə üstündə tong takī muz
231. bar turur. anung baxī soɣuķtan ap aķ
232. turur. anung üqün anung atī muz taɣ
233. turur. oɣuz kaɣannīng atī muz taɣ
234. iqigə kaqīp kətti. oɣuz ķaɣan mundan
235. kəp qaɣī əmgək qəküp turdī. qərigdə
236. bir bədük ķaɣīz ər bəg bar ərdi.
237. qalang bulangdan koruķmas turur
238. ərdi. yürügüdə soɣurɣuda onga
239. ər ərdi. oxul bəg taɣlarɣa kirdi,
240. yürüdü. toķuz kündün song oɣuz
241. kaɣanɣa ayɣīr atnī kəldürdi. muz

242. taɋlarda kəb śoɋuk bolupdan ol bəg
243. ḳaɋardan sarunmīx ərdi. ap aḳ ərdi. oɋuz
244. ḳaɋan səw(i)nq birlə küldü, aytti kim:
245. ay, sən munda bəglərgə boloɋīl baxlīɋ,
246. (mə) m(ə)ng(ü)ləp səngə at bolsun ḳaɋarlīɋ
247. dəp dədi. kəp ərdəni soyurḳadī. ilgərü kətti.
248. k(ə)nə yolda bədük bir üy kərdi. bu üynüng
249. taɋamī altundan ərdi. tungluḳlarī taḳī
250. kümüxtün, ḳalīk(a)larī təmürdün ərdilər
251. ərdi. ḳapuluɋ ərdi, aqḳīq yoḳ ərdi.
252. qərigdə bir y(a)ḳxī qəbər ər bar ərdi, anung
253. atī təmürdü ḳaɋul dəgən ərdi. anga
254. yarlīk kīldī kim: sən munda kal, aq ḳalīk(a)
255. aqɋungdun song kəl orduɋa dəp
256. dədi. mundan anga ḳalaq at ḳoydī. ilgə-
357. rü kətti. k(ə)nə bir kün kək tülük-
258. lüg kək yalluɋ ərkək bəri yürüməyin
259. turdī. oɋuz kaɋan takī turdī, ḳurīkan
260. tüxkürə turɋan turdī. tarlaɋusīz
261. bir yazī yər ərdi. munga qürqit dədürürlər ərdi.
262. bədük bir yurt, əlgün ərdi. yīlkīlarī
263. kəp, ud, buzaɋlarī kəp, altun kümüxləri kəp,
264. ərdəniləri kəp ərdilər ərdi. munda qürqit ḳaɋan-
265. ī əlgüni oɋuz kaɋanɋa ḳarxu
266. kəldilər. urux toḳux baxlandī. oḳlar birlə kīlīq-
267. lar birlə uruxtīlar. oɋuz ḳaɋan baxtī,
268. qürqit ḳaɋannī bastī, əltürdi, baxīn
269. kəsti. qürqit əlgünin əz aɋīzīɋa

270. baķīndurdī. u(rux)ɋudun song oɋuz ķaɋan-
271. nung qərigigə, nəkərlərigə əlgün-
272. igə andaɋ uluɋ əlüg barɋu tüxti kim
273. yükləməkkə kəldürməkkə at, kaɋatīr, ud
274. azliķ boldī, anda oɋuz kaɋannung
275. qərigidə uzluɋ yaxķī bir qəbər kixi bar ərdi. anīng
276. atī barmaķluɋ yosun billig ərdi. bu qəbər
277. bir ķanɋa qaptī. ķanɋa üstündə əlüg
278. barɋunī ķoydī, ķanɋa baxīda tirig
279. barɋunī ķoydī, tar(ī)ttīlar, kəttilər. nəkərlər-
280. nüng əlgünnüng ķamaɋī munī kərdilər, xaxtīlar.
281. kanɋalar taķī qaptīlar. munlar ķanɋa yürümək-
282. tə ķanɋa, ķanɋa səz bərə turur
283. ərdilər ərdi. anung üqün anlarɋa
284. kanɋa at ķoydīlar. oɋuz ķaɋan ķanɋa-
285. larnī kərdi, küldi. taķī ayttī kim: ķanɋa, ķanɋa
286. birlə əlügni tirig yürügürsün, kanɋa-
287. luɋ səngə at bolɋuluɋ kanɋa
288. bilgürsün dəp dədi, kətti. andan song
289. kənə bu (kək) tülüklüg kək yalluɋ
290. ərkək bəri birlə sīndu. taķī tangɋut, taķī
291. xaɋam yangɋaklarīɋa atlap kətti.
292. kəp uruxɋudan kəp toķuxɋudun song
293. anlarnī aldī, əz yurtīɋa birlədi,
294. bax(a)tī, bastī. k(ə)nə taxķarun ķalmasun
295. billüg bolsun kim: kündünki bulungda
296. barkan dəgən bir yər bar turur. uluɋ
297. barɋuluɋ bir yurt turur. kəp īsīɋ bir yər

298. turur. munda kəp kiklәri, kəp ķuxlarī bar turur,
299. altunī kəp, kümüxi kəp, ərdәnilәri kəp turur. əlgün-
300. lәrining ənglügi qīraɋī ķap kara turur.
301. oxul yәrning ķaɋanī masar dәgәn bir ķaɋan
302. әrdi. oɋuz ķaɋan anung üstigә
303. atladī. andaɋ yaman uruxɋu boldī. oɋuz
304. kaɋan bax(a)tī, masar ķaɋan ķaqtī. oɋuz
305. anī bastī, yurtīn aldī, kәtti. anung dostlarī
306. kəp sәwinq(lәr) taptī, anung duxmanlarī kəp
307. ķayɋular t(aptī). oɋuz ķaɋan (anī) bax(a)tī,
308. sanaɋuluķsīz nәmәlәr yīlķī-
309. lar aldī, yurtīɋa üyigә tüxti, kәtti.
310. k(ә)nә qaxķarun ķalmasun kim
311. billüg bolsun kim oɋuz ķaɋannung
312. yanīda aķ saķalluɋ muz saqluɋ
313. uzun uzluɋ bir ķart kixi turur bar әrdi,
314. uķɋuluɋ tüzün bir әr әrdi, tüximәl
315. әrdi. anung atī uluɋ türük әrdi. kün-
316. lәrdә bir kün yiķuda bir altun
317. ya kərdi. taķī üq kümüx oķ kərdi. bu altun
318. ya kün toķuxīdan da kün batuxī-
319. ɋaqa tә(k)kәn әrdi. taķī bu üq
320. kümüx oķ tün yangaķķa kәtә
321. turur әrdi. uyķudun song tüxtә kər-
322. gәnin oɋuz ķaɋanɋa bildürdi,
323. takī dәdi kim: ay, kaɋanum, sәngә
324. yax(a)ɋu bols(un)ɋīl uzu(n). (ay, ķaɋan)um sәngә
325. tər(ü)lük bols(unɋīl tüzün. (bәngә kək)

326. təngri bərdi tüxümdə kəldursün, talay
327. turur yərni uruqungqa bərdürsün
328. dəp dədi. oqquz kaqan uluq türük-
329. nüng sezün y(a)kxi kərdi, egüdün
330. tilədi. egüdügə kərə kīldī. andan
331. song ərtə bolupda akalarnī ini-
332. lərni qarlap kəldürdi. takī ayttī kim: ay, məning
333. kengülüm awnī tiləp turur. karī boloqumdan
334. məning kaqīzluqum yok turur. kün,
335. ay, yulduz tang sarīqa sənlər barung.
336. kek, taq, təngiz tün sarīqa sən–
337. lər barung dəp dədi. andan song üqəgü-
338. sü tang sarīqa bardīlar, takī üqəgü-
339. sü tün sarīqa bardīlar. kün, ay,
340. yulduz kəp kiklər, kəp kuxlar awlaqu-
341. larīdan song yolda bir altun yanī
342. qaptīlar, aldī(lar), atasī(qa bərdilər).
343. (oqquz kaqan səwindi, küldi. takī anī)
344. üq buzquluk kīldi. takī (ayttī) kim: ay, aka-
345. lar ya bolsun sənlərnung, ya dəg
346. oklarnī kekkəqə atung dəp
347. dədi. k(ə)nə andan song kek, taq,
348. təngiz kəp kiklər. kəp kuxlar awlaqu-
349. larīdan song yolda üq kümüx ok-
350. (ni) qaptīlar, aldīlar, atasīqa bərdilər.
351. oqquz kaqan səwindi küldi. takī ok-
352. larnī üqügə üləxtürdi. takī ayttī
353. (k)im: ay, inilər oklar bolsun sələr-

354. nüng. ya attï okni. oķlar dəg
355. sənlər bolung dəp dədi. k(ə)n(ə) andan
356. song ooquz ķaoqan uluoq ķuriltay
357. qakïrdï. nəkərlərin əlgünlərin
358. qarlp qaķïrdï. kəlip kəngəxip olturdï(l)ar ooquz
359. ķaoqan bədük ordu(da)······
360. ······(ong yaoqïda)
361. (ķirïķ ķulaq yïoqaqnï tiktürdi. anung)
362. baxïda bir altun (taoquķ ķoydï, adaoqï)
363· da bir aķ ķoyun baoqladï. (qo)ng
364. yaoqïda ķïrïķ ķulaq y(ï)oqaqnï tiktür-
365. di. anung baxïda bir ķümüx taoquķ ķoydi,
366. adaoqïda bir ķara koyunnï baoqladï.
367. (ong) yakta buzuķlar olturdï,
368. qong yakta üq oklar olturdï.
369. kïrïķ kün ķïrïk kəqə ax(a)dïlar.
370. i(q)tilər, səwinq taptïlar andan song ķaoqan
371. (ooq)ullarïoqa yurtïn ül(ə)xtürüp bərdi, takï dədi kim:
372. ay, (ooq)ullar, kəp mən axtum, uruxoqular kəp mən kərdum,
373. jïda bilə kəp oķ attum, ayoqïr b(i)rlə kəp yürü-
374. düm, duxmanlarnï y(ï)oqlaoqurdum, dostlarumnï mən
375. küldurdüm. kək təngrigə mən etədüm,
376. sizlərgə bərəmən yurtum dəp dədi······
377. ············
378. ············

تەرجىمىسى

(1)①

1②. ئاشۇنداق بولسۇن دېيىشتى. ئۇنىڭ تۇرقى مانا مۇنداق:
(بۇقىنىڭ رەسمى سىزىلغان)
2. شۇندىن كېيىن شاتلىققا مۇيەسسەر بولدى.
3. بىر كۇنى ئايخاننىڭ كوزى يورىدى،
4. ئۇ بىر ئوغۇل تۇغدى.
5. بۇ ئوغۇلنىڭ يۇز-چىرايى كوك ئىدى،
6. ئاغزى چوغدەك قىزىل، كوزلىرى هال، چاچلىرى، قاشلىرى
7. قارا ئىدى. ئۇ هور پەرىلەردىنمۇ
8. چىرايلىغراق ئىدى. بۇ ئوغۇل
9. ئانىسىنىڭ ئوغۇزىنى بىر قېتىم ئېمىپلا، ئىككىنچىلەپ

---

① تىرناق ئىچىگە ئېلىنغان (1)، (2)، (3)......رەقەملىرى «ئوغۇزنامە»نىڭ ئەسلىي نۇسخىسىدىكى بەت سانىنى كورسىتىدۇ.

② هەر بىر قۇرنىڭ بېشىغا قويۇلغان 1.، 2.، 3......رەقەملىرى «ئوغۇزنامە»نىڭ ئەسلىي نۇسخىسىدىكى قۇر سانىنى كورسىتىدۇ.

(2)

10. ئانىسنى ئەممدى. خام گوش، ئاش، مەي سورىدى،
11. تىلى چىقىشقا باشلىدى. قىرىق كۈندىن كېيىن.
12. چوڭ بولدى، ماڭدى، ئوينىدى. ئۈنىڭ پۇتى بۇقا پۇتىدەك،
13. بېلى بورى بېلىدەك، مورىسى قارا بۇلغۇن مورىسىدەك، كوكسى
14. ئېيىق كوكسىدەك ئىدى. پۈتۈن بەدىنىنى قويۇق تۈك باسقان
ئىدى.
15. ئۇ يىلقىلارغا قارايتتى،
16. ئاتلارنى مىنەتتى، ئوۋ ئوۋلايتتى.
17. كۈنلەر ئۆتۈپ، تۈنلەر ئۆتۈپ،

(3)

18. ئۇ، يىگىت بولدى. بۇ چاغدا، بۇ
19. يەردە، بىر چوڭ ئورمان بار ئىدى،
20. ئۇنىڭدا كوپ دەريا-ئېقىنلار بار ئىدى.
21. بۇ يەردە ياۋايى هايۋانلار كوپ ئىدى، قۇشلار ئۇچۇشۇپ
يۈرەتتى.
22. بۇ ئورمان ئىچىدە چوڭ بىر قىئات بار ئىدى،
23. ئۇ مال-چارۋا ۋە خەلقنىڭ جېنىغا زامىن بولغان
24. ئىنتايىن ۋەھشى بىر هايۋان ئىدى، ئۇ ئەل-جامائەتكە زور
25. جەۋرى-جاپا كەلتۈرگەن ئىدى. ئوغۇز خاقان بىر

26. باتۇر ئادەم ئىدى. ئۇ بۇ قىئاتنى ئۇۋلىماقچى بولدى.
27. كۆنلەرنىڭ بىرىدە ئۇ ئۇۋغا چىقتى.

(4)

28. نەيزە ئېلىپ، ئوق، يا ئېلىپ، يەنە قىلىچ ئېلىپ، قالقان ئېلىپ
29. ئاتلاندى. بىر بۆغا ئۇۋلىدى، ئۇ، بۇ بۆغىنى
30. تالىنىڭ چىۋىقى بىلەن دەرەخقە باغلاپ قويۇپ كەتتى.
31. ئەتىسى تاڭ ئاتقاندا كەلگىنىدە،
32. كوردىكى قىئات بۆغىنى ئېلىپ
33. كېتىپتۇ. ئۇ يەنە بىر ئېيىق ئۇۋلاپ،
34. ئۇنى ئالتۇن بەلۋىغى بىلەن دەرەخقە باغلاپ قويۇپ كەتتى.
35. ئىككىنچى كۈنى تاڭ ئاتقاندا
36. كەلگىنىدە، كوردىكى، قىئات ئېيىقنى ئېلىپ كېتىپتۇ.

(5)

37. ئۇ (ھىلىقى) دەرەخنىڭ تۈۋىدە تۇرغىنىدا،
38. قىئات كېلىپ بېشىنى ئوغۇزنىڭ قالقىنىغا ئۇردى.
39. ئوغۇز نەيزىسىنى قىئاتنىڭ بېشىغا ئۇردى، ئۇنى
40. ئۆلتۈردى، قىلىچ بىلەن بېشىنى كەستى. ئۇنى ئېلىپ كەتتى،
41. ئۇ يەنە كەلگىنىدە كوردىكى، بىر شۇڭقار قىئاتنىڭ ئىچ-
باغرىنى
42. يەپ تۇرغان، ئۇ شۇڭقارنى ئوقيا

43. بلەن ئولتۇردى، ئۇنىڭ بېشىنى كەستى. ئاندىن
44. كېيىن ئۇ ئېيتتىكى: "قاراڭ، مانا بۇ شۇڭقارنىڭ تۇرقى (بىر
شۇڭقارنىڭ رەسمى سىزىلغان).
45. قىئات بۇغا يىدى، ئېيىق يىدى، ئۇ گەرچە تومۇردەك قاتتىق

(6)

46. بولسىمۇ نەيزەم ئاخىر ئۇنى ئولتۇردى،
47. شۇڭقار قىئاتنى يىدى، ئۇ گەرچە شامالدەك تېز بولسىمۇ،
48. ئوقيايىم ئاخىر ئۇنى ئولتۇردى." سوزلەپ بولۇپ كېتىپ قالدى.
مانا بۇ
49. قىئاتنىڭ تۇرقى (قىئاتنىڭ رەسمى سىزىلغان). كۈنلەرنىڭ
بىرىدە
50. ئوغۇز خاقان بىر يەردە تەڭرىگە سېغىنىۋاتقىنىدا، (ئەتراپ)
51. قاراڭغۇلىشىپ، ئاسماندىن بىر
52. كوك يورۇق چۈشتى. ئۇ كۈندىنمۇ نۇرلۇقراق،
53. ئايدىنمۇ يورۇقراق ئىدى.
54. ئوغۇز خاقان ئۇنىڭ يېنىغا بېرىپ قارىسا

(7)

55. بۇ يورۇقنىڭ ئىچىدە، بىر قىز
56. تەنها ئولتۇرغان.
57. ئۇ ساھىپ جامال بىر قىز ئىدى، ئۇنىڭ پېشانىسىدە چوغدەك

58. پاقىراق مېڭى بولۇپ، خۇددى

59. تومۇر قوزۇققا ئوخشايتتى. ئۇ قىز شۇنداق گۈزەل ئىدىكى،

60. ئۇ كۆلسە تەڭرىمۇ كۈلەر ئىدى،

61. ئۇ يىغلىسا تەڭرىمۇ يىغلار ئىدى. ئوغۇز خاقان

62. ئۇنى كۆرگىنىدە پۈتۈن بەدىنىنى تىترەك بېسىپ ھوشىدىن كەتتى،

63. ئۇنىڭغا كۆيۈپ قالدى، ئۇنى ئالدى.

(8)

64. ئۇنىڭ بىلەن بىرگە ياتتى، تىلىگىگە يەتتى.

65. ئۇ قىز ئىككى قات بولدى، كۈنلەر ئوتۇپ، تۈنلەر ئوتۇپ،

66. ئۇنىڭ كوزى يورىدى، ئۈچ ئوغۇل تۇغدى.

67. تۇنجىسىغا كۈن دەپ،

68. ئوتتۇرانجىسىغا ئاي دەپ، كەنجىسىگە

69. يۇلتۇز دەپ ئات قويدى. بىر كۈنى

70. ئوغۇز خاقان ئوۋغا چىقتى.

71. ئالدىدىكى كولنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر تۈپ

72. دەرەخنى كوردى. بۇ دەرەخنىڭ كاۋىكىدا،

(9)

73. بىر قىز تەنھا ئولتۇراتتى.

74. ئۇ ئىنتايىن ساھىپ جامال ئىدى، ئۇنىڭ

75. كوزى ئاسماندىنمۇ كوكرەك،

76. چىچى سۇ ئىقىمىدەك،

77. چىشى ئۈنچىدەك ئىدى. ئۇ شۇنداق

78. ساھىپ جامال قىز ئىدىكى، يەر- جاھاندىكى كىشىلەر ئۇنى كورسە

79. "ئاھ، ئاھ، جاننى ئالىدىكەن" دەرلەر ئىدى. سۈت

80. قىمىزغا ئايلاندى. ئوغۇز خاقان

81. ئۇنى كورگىنىدە ھۇشىدىن كەتتى، يۈرۈگىگە

(10)

82. ئوت چۈشتى، ئۇنىڭغا ئاشىق بولدى، ئۇنى ئالدى، ئۇنىڭ بىلەن بىللە ياتتى،

83. تىلىگىگە يەتتى. ئۇ قىز ئىككى قات بولدى.

84. كۈنلەر ئوتۇپ، تۈنلەر ئوتۇپ،

85. ئۇ يەڭگىدى. ئۈچ ئوغۇل تۇغدى.

86. تۇنجىسىغا كوك،

87. ئوتتۇرانجىسىغا تاغ،

88. كەنجىسىگە دېڭىز دەپ ئات قويدى.

89. شۇندىن كېيىن، ئوغۇز خاقان چوڭ

90. توي بەردى، ئەل-جامائەتنى تەكلىپ قىلدى.

(11)

91. ئۇلار كېلىپ قاتناشتى. قىرىق شىرە،

92. قىرىق بەندۇڭ ياساتتى.
93. كوپچىلىك تۇرلۇك نازى ـ نىمەتنى يېيىشتى،
94. تۇرلۇك مەي ـ شاراپلار ئىچىشتى. تويدىن كېيىن،
95. ئوغۇز خاقان بەگلەرگە ۋە ئەل ـ جامائەتكە
96. يارلىق چۈشۈرۈپ مۇنداق دىدى:
97. "مەن سىلەرگە بولدۇم خاقان ، ئېلىڭلار
98. يا بىلەن قالقان؛ تامغا بولسۇن بىزگە بۇيان،
99. كوك بورى بولسۇن ھەم ئۇران؛

(12)

100. تومۇر نەيزىلەر بولسۇن ئورمان، ئوۋلىقتا
101. يۈرۈشسۇن مال ـ ۋاران؛ ھەم ئاقسۇن دەريا ۋە ئېقىن،
102. قوياش توغ بولسۇن،
103. ئاسمان قورغان." ئاندىن كېيىن، ئوغۇز
104. خاقان تەرەپ تەرەپكە يارلىق چىقاردى. مەكتۇپ يېزىپ
105. ئەلچىلەردىن ئەۋەتتى. بۇ مەكتۇپتە مۇنداق دىيىلگەن:
106. "مەن ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانىمەن،
107. مەن پۈتۈن جاھاننىڭ خاقانى
108. بولۇشۇم كېرەك. مەن سىلەرنىڭ ماڭا بوي سۇنۇشۇڭلارنى

(13)

109. سورايمەن. كىمكى مېنىڭ ئاغزىمغا

110. باقسا، مەن ئۇنىڭغا تارتۇق تارتىپ،
111. ئۇنىڭ بىلەن دوست بولىمەن.
112. كىمكى ئاغزىمغا باقمىسا، غەزەپ بىلەن
113. لەشكەر تارتىپ،
114. ئۇنى ئۆزۈمگە دۈشمەن تۇتىمەن.
115. لەشكەرلىرىم ھەممىلا يەردە سىلەرنى يوقىتىدۇ"
116. بۇ چاغدا، ئوڭ تەرەپتە
117. ئالتۇن خاقان دىگەن بىر خاقان بار ئىدى. بۇ

(14)

118. ئالتۇن خاقان ئوغۇز خاقانغا ئەلچى ئەۋەتىپ،
119. نۇرغۇن ئالتۇن - كۈمۈش،
120. نۇرغۇن ياقۇت، ئۈنچە - مەرۋايىتنى سوغا قىلىپ،
121. ئوغۇز خاقانغا بېقىنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئوغۇز خاقان
122. ئۇنىڭ ياخشى بەگلىرى بىلەن دوستلۇق مۇناسىۋەت ئورناتتى.
123. ئالتۇن خاقان بىلەن دوست بولدى.
124. سول تەرەپتە ئۇرۇم (رىم) دىگەن
125. بىر خاقان بار ئىدى. بۇ خاقانىنىڭ
126. لەشكەرلىرى ۋە شەھەرلىرى نۇرغۇن ئىدى.

(15)

127. بۇ ئۇرۇم خاقان ئوغۇز

128. خاقاننىڭ يارلىغىنى قوبۇل
129. قىلمىدى، ئۇنى ھورمەتلەپ ئالدىغا بارمىدى
130. "بۇ سوزلەرگە پىسەن قىلمايمەن" دەپ يارلىققا بوي سۇنمىدى.
131. بۇنىڭ بىلەن ئوغۇز خاقاننىڭ
132. غەزىۋى كېلىپ، ئۇنىڭغا ئەسكەر چىقىرىشقا تەييارلاندى.
133. تۇغلىرىنى كوتىرىپ، ئەسكەرلىرىنى باشلاپ ئاتلاندى.
134. قىرىق كۇندىن كېيىن، مۇز تاغ دىگەن
135. تاغنىڭ باغرىغا يېتىپ باردى.

(16)

136. چېدىر تىكىپ، شۈك بولۇپ ئۇخلاشتى.
137. تاڭ سۇزۇلگەندە، ئوغۇز خاقاننىڭ
138. چېدىرىغا كۇندەك بىر يورۇق چۈشتى.
139. ئۇ يورۇق ئىچىدىن، كوك
140. تۇكلۇك، كوك يايىلىق چوڭ
141. بىر ئەركەك بورى چىقتى. بۇ بورى ئوغۇز
142. خاقانغا مۇنداق دىدى:
143. "ھەي، ئوغۇز سەن
144. ئۇرۇمغا ئەسكەر چىقارساڭ،

(17)

145. مەن ئالدىڭلاردا يول باشلاپ ماڭىمەن."

146. شۇندىن كېيىن، ئوغۇز خاقان
147. چېدىرلىرىنى يىغىپ، ئاتلاندى.
148. قارىسا، لەشكەرلىرىنىڭ ئالدىدا
149. كوك تۈكلۈك، كوك يايلىلىق
150. چوڭ بىر ئەركەك بورى
151. يول باشلاپ مېڭىۋاتقان، بۇنىڭ بىلەن
152. ئۇلار بورىنىڭ كەينىدىن
153. ئەگىشىپ ئىلگىرىلىدى.

(18)

154. بىرنەچچە كۈندىن كېيىن، كوك
155. تۈكلۈك، كوك يايلىلىق بۇ چوڭ
156. ئەركەك بورى يولىدىن توختىدى. ئوغۇزمۇ لەشكەرلىرى
157. بىلەن بىرگە توختىدى. بۇ يەردە ئىتىل
158. دېگەن بىر دەريا بار ئىدى. ئىتىل دەرياسىنىڭ
159. قىرغىقىدىكى قارا تاغ باغرىدا
160. قاتتىق ئۇرۇش بولدى.
161. ئىككى قوشۇن ئارىسىدا ناھايىتى كوپ
162. جىددى ئۇرۇش بولدى. ئۇرۇش

(19)

163. ئەل ـ جامائەتنىڭ كوڭلىگە كوپ قايغۇ

164. سالــدى. ئۇرۇش شۇنداق قاتتىق بولدىكى،
165. ئىتىل دەرياسىنىڭ سۈيى
166. قىپ ـ قىزىل سىرغا ئايلاندى.
167. ئوغۇز خاقان يەڭدى،
168. ئۇرۇم خاقان قاچتى. ئوغۇز خاقان
169. ئۇرۇم خاقانىنىڭ خاقانلىغىنى ئالدى،
170. ئەل ـ جامائەتنى ئوزىگە قاراتتى، نۇرغۇنلىغان جانسىز
171. ۋە جانلىق غەنىـمەتـلەر ئوغۇز خاقانـىنىڭ

(20)

172. ئوردىسىغا كىردى. ئۇرۇم خاقانىنىڭ بىر
173. قېرىندىشى بولۇپ ئۇنىڭ ئىسمى ئۇرۇس بەگ ئىدى.
174. ئۇرۇس بەگ ئوغلىنى
175. تاغ بېشىغا جايلاشقان، ئەتراپى
176. چوڭقۇر خەندەك بىلەن ئورالغان،
177. شەھەرنى قوغداشقا ئەۋەتتى. ھەمدە ئوغلىغا
178. "شەھەرنى قوغدىشىڭ كېرەك، ئۇرۇش باشلانغاندىن كېيىنـمۇ،
179. شەھەرنى قوغـداپ قېلىـشىڭ كېرەك" دىدى.
180. ئوغۇز خاقان ئاشۇ شەھەرگە ئاتلاندى.

(21)

181. ئۇرۇس بەگنىڭ ئوغلى ئوغۇز خاقانغا

182. نۇرغۇن ئالتۇن ـ كۈمۈش ئەكەلدى،
183. ھەمدە: "ئىخ، سەن مېنىڭ خاقانىمسەن!
184. ئاتام بۇ شەھەرنى ماڭا بەرگەن ھەمدە
185. شەھەرنى قوغدىشىڭ كېرەك، ئۇرۇش باشلانغاندىن كېيىنمۇ،
186. شەھەرنى قوغداپ قېلىشىڭ كېرەك دېگەن.
187. ئەگەر ئاتام خاپا بولۇپ قالسا،
188. مېنىڭ ھالىم قانداق بولۇر؟
189. مەن سېنىڭ يارلىغىڭنى ئىجرا قىلىشقا تەييارمەن.

(22)

190. بىزنىڭ بەختىمىز، سېنىڭ
191. بەختىڭ، بىزنىڭ ئۇرۇغىمىز،
192. سېنىڭ دەرىخىڭنىڭ ئۇرۇغىدىن،
193. تەڭرى ساڭا
194. پۈتۈن زېمىننى ئاتا قىلماقتا.مېنىڭ جىسمىم ۋە
195. بەختىم ساڭا مەنسۇپ. مەن ساڭا
196. تارتۇق تارتىپ تۇرۇپ، دوستلۇقتىن چىقمايمەن" دېدى.
197. ئوغۇز خاقانغا يىگىتنىڭ سوزى
198. ياقتى،شاتلىنىپ كۈلدى.

(23)

199. ھەمدە: "ماڭا كۆپ ئالتۇن تەقدىم قىپسەن،

200. شەھەرنى ياخشى ساقلاپسەن" دىدى.
201. شۇڭا ئۇنىڭغا "ساقلاپ" دەپ ئات قويدى،
202. ئۇنىڭغا دوستلۇق قىلدى. شۇندىن كېيىن ئوغۇز خاقان
203. لەشكەرلىرى بىلەن بىللە ئىتىل دەرياسىغا كەلدى.
204. ئىتىل دەرياسى چوڭ بىر دەريا ئىدى.
205. ئوغۇز خاقان ئۇنى كورۇپ ئېيتتىكى:
206. "ئىتىلنىڭ سۇيىدىن قانداق ئوتەرمىز؟" لەشكەرلەر ئىچىدە
207. ئۇلۇس ئوردا بەگ دىگەن بىر ياخشى بەگ بار ئىدى.

(24)

208. ئۇ قابىلىيەتلىك ۋە ئېقىللىق ئادەم ئىدى.
209. ئۇ بەگ دەريا بويىدا نۇرغۇن تال - ياغاچلارنىڭ تۇرغانلىغىنى
210. كوردى، بۇنىڭ بىلەن ھىلىقى بەگ......ئاشۇ ياغاچلار......
211. كەستى. ئۇنى سۇنىڭ ئۇستىدە لەيلىتىپ، ئوزلىرى ئۇنىڭ
ئۇستىگە چىقىپ ئىتىل دەرياسىدىن ئوتتى.
212. ئوغۇز خاقان شاتلىنىپ كۇلدى، ئېيتتىكى:
213. "ھەي، سەن بۇ يەرگە بولغىن بەگ،
214. قىپچاق ساڭا ئات بولسۇن."
215. ئۇلار داۋاملىق ئىلگىرىلەپ ماڭدى.
216. شۇندىن كېيىن، ئوغۇز خاقان يەنە ھىلىقى كوك تۇكلۇك،

(25)

217. كوك ياياللىق ئەركەك بورىنى كوردى.

218. بۇ كوك بورى ئوغۇز خاقانغا ئېيتتىكى:
219. "ئوغۇز، ئەمدى لەشكەرلىرىڭنى باشلاپ بۇ يەردىن قوزغال.
220. سەن ئەل ـ جامائەت ۋە بەگلەرنى باشلاپ ماڭ،
221. مەن ساڭا يول باشلاپ ماڭىمەن."
222. تاڭ ئاتقاندا، ئوغۇز خاقان ئەركەك
223. بورىنىڭ لەشكەرلىرى ئالدىدا،
224. يول باشلاپ كېتىپ بارغانلىقىنى كورۈپ شاتلاندى
225. ھەمدە داۋاملىق ئىلگىرىلەپ ماڭدى.

(26)

226. ئوغۇز خاقان بىر چىپار ئايغىر ئاتقا
227. مىنەتتى. ئۇ بۇ ئايغىرنى ئىنتايىن
228. ياخشى كورەتتى. يولدا بۇ ئايغىر كوزدىن
229. يۇتتى. بۇ يەردە ئېگىز بىر تاغ بار ئىدى.
230. ئۇنىڭ ئۈستىدە توڭ ـ مۇزلار بار ئىدى.
231. ئۇنىڭ چوققىسىدا ئاپپاق قارلار بار ئىدى،
232. شۇڭا بۇ تاغ مۇز تاغ
233. دەپ ئاتىلاتتى. ئوغۇز خاقانىڭ ئېتى
234. مۇز تاغ ئىچىگە كىرىپ كەتتى.

(27)

236. بۇنىڭ بىلەن ئوغۇز خاقان ئۇزۇنغىچە ئازاپ چەكتى.

236. لەشكەر ئىچىدە بەستىلىك ۋە تەمبەل بىر ئەر بار ئىدى،
237. ئۇ ھېچنىمىدىن قورقماس باتۇر ئادەم ئىدى،
238. جەڭلەرنىڭ سىناقلىرىغا بەرداشلىق بەرگەن ئادەم ئىدى.
239. بۇ ئادەم ئاتنى ئىزدىگىلى تاققا كىردى.
240. توققۇز كۈندىن كېيىن، ئوغۇز خاقانغا
241. ئايغىرنى ھازىر قىلدى. مۇز تاغ
242. ئىنتايىن سوغ بولغاچقا، بۇ بەگنىڭ پۈتۈن ئەت ـ جانىنى
243. قار ـ مۇز قاپلىغان ئىدى.

(28)

244. ئوغۇز خاقان خۇرسەن بولۇپ كۈلدى، ئېيتتىكى:
245. "ھەي، سەن بەگلەرگە بولغىن باشلىق،
246. مەڭگۈلۈك ئىسىم بولسۇن ساڭا قارلۇق." ھەمدە
247. ئۇنىڭغا نۇرغۇن دۇنيا تەقدىم قىلدى. يەنە داۋاملىق ئىلگىرىلىدى.
248. ئۇ يولدا ئىگىز بىر ئۆينى كوردى،
249. بۇ ئۆينىڭ تېمى ئالتۇندىن، تۈڭلۈگى كۈمۈشتىن،
250. ئىشىگى تومۇردىن ياسالغان ئىدى.
251. ئىشىگى قۇلۇپلانغان بولۇپ، ئاچقۇچى يوق ئىدى.
252. لەشكەر ئىچىدە بىر چىۋەر ئۇستام بار ئىدى.

(29)

253. ئۇنىڭ ئىسمى تومۇردۇ قاغۇل ئىدى.
254. ئوغۇز ئۇنىڭغا: "سەن بۇ يەردە قال،

255. ئىشكنى ئاچ، ئىشكنى ئاچقاندىن كېيىن

256. ئوردىسىغا قايىتىپ بار" دەپ يارلىق چۈشەردى ھەمدە ئۇنىڭغا
قالاچ دەپ ئات قويدى.

257. يەنە داۋاملىق ئىلگىرىلىدى. بىر كۈنى كوك تۈكلۈك،

258. كوك يايىللىق ئەركەك بورى يەنە يولدىن توختىدى.

259. ئوغۇز خاقانمۇ يولدىن توختاپ، چېدىرلىرىنى تىكتى.

260. بۇ تېرىلمىغان تۈزلەڭلىك بىر يەر بولۇپ،

261. چۇرچىت دەپ ئاتىلاتتى.

(30)

262. ئۇنىڭ ئەل ـ جامائىتى كوپ، يەرلىرى كەڭ ئىدى.

263. بۇ يەردە يىلقىلار، پادا ـ كالىلار، ئالتۇن كۇمۇش،

264. ئۈنچە ـ مەرۋايىتلار كوپ ئىدى. چۇرچىت خاقان

265. ۋە ئەل ـ جامائىتى ئوغۇز خاقانغا قارشىلىق بىلدۈردى.

266. ئۇرۇش باشلاندى. ئىككى تەرەپ ئوق چىقىرىپ، قىلىچ

267. ئۇرۇشۇپ جەڭ قىلدى. ئوغۇز خاقان چۇرچىت

268. خاقانىنى يەڭدى، ئۇنىڭ بېشىنى

269. ئېلىپ ئولتۇردى. چۇرچىتنىڭ ئەل ـ جامائىتىنى

270. ئوز ئاغزىغا قاراتتى. ئۇرۇشتىن كېيىن،

(31)

271. ئوغۇز خاقانىنىڭ لەشكەرلىرىگە، نوكەرلىرىگە ۋە

272. خەلقىگە شۇنداق كوپ غەنىمەتلەر چۈشتىكى،
273. ئۇنى توشۇشقا شۇنچىلا ئات، قېچىر، كالىلار
274. ئازلىق قىلدى. ئوغۇز خاقاننىڭ
275. لەشكىرى ئىچىدە ياشانغان بىر چۈەر كىشى بار بولۇپ،
276. ئۇنىڭ ئىسمى بارماقلىق يوسۇن بىللىگ ئىدى.
277. بۇ چۈەر ئادەم بىر ئىگىز هارۋا ياسىدى. هارۋا ئۈستىگە
278. جانسىز غەنىمەتلەرنى قاچىلىدى، هارۋىنىڭ ئالدىغا
279. جانلىق غەنىمەتلەرنى قوشتى، ئۇلارغا هارۋىنى تارتقۇزدى.

(32)

280. نوكەرلەر، ئەل ـ جامائەت بۇنى كورۇپ
281. هەيران بولدى، ئۇلارمۇ هارۋا ياسىدى.
282. ئىگىز هارۋا ماڭغاندا "قانغا، قانغا" دىگەن ئاۋاز چىقاتتى،
283. شۇڭلاشقا ئۇنىڭغا "قانغا" دەپ
284. ئات قويىدى. ئوغۇز خاقان قانغالارنى كورۇپ،
285. كۇلدى، ئېيتتىكى: "قانغا بىلەن جانسىز غەنىمەتنى
286. جانلىق غەنىمەت سورەپ ماڭىدىكەن.
287. ئىگىز هارۋىنى مەڭگۇ ئۇنتۇپ قالماسلىق ئۇچۇن، قانغۇلۇق
288. ساڭا ئات بولسۇن." سوزىنى تۈگىتىپ يۈرۈپ كەتتى.

(33)

289. ئاندىن كېيىن، ئوغۇز خاقان يەنە كوك تۈكلۈك، كوك يايلىلىق

290. ئەركەك بورى بىلەن بىللە سىندۇ، تاڭغۇت،
291. شاغام تەرەپلەرگە يۈرۈش قىلىپ باردى.
292. كوپ ئۇرۇش ۋە توقۇنۇشلاردىن كېيىن،
293. ئۇ جايلارنى ئىشغال قىلدى ھەمدە ئۇ يەرلەرنى ئۆز دولەت تېررىتورىيىسىگە قوشتى.
294. ئۇنتۇپ قالماسلىق كېرەك،
295. جەنۇپ تەرەپتە بارقان دىگەن
296. يەرنىڭ بارلىغىنى بىلىش كېرەك. ئۇ يەر
297. ناھايىتى مۇنبەت ۋە ئىسسىق يەر ئىكەن.

(34)

298. ئۇ يەردە ھايۋاناتلار ۋە قۇشلار كوپ ئىكەن،
299. ئالتۇن، كۇمۇش، بايلىق كوپ ئىكەن.
300. ئۇ يەردىكى خەلقلەرنىڭ چىرايى قاپ ـ قارا ئىكەن.
301. خاقانىنىڭ ئىسمى ماسار خاقان ئىكەن.
302. ئوغۇز خاقان شۇ جايغا ئاتلاندى.
303. ئىنتايىن قاتتىق ئۇرۇش بولدى.
304. ئوغۇز خاقان يەڭدى، ماسار خاقان قاچتى.
305. ئوغۇز خاقان بۇ يەرنى ئىشغال قىلدى. بۇنىڭدىن ئۇنىڭ دوستلىرى
306. خۇرسەن بولدى، دۇشمەنلىرى زار

(35)

307. قاقشدی. ئوغۇز خاقان ئۇنى يەڭگەندىن كېيىن،
308. پۇتمەس ـ تۈگۈمەس بايلىققا ۋە مال ـ چارۋىغا ئىگە بولدى
309. ھەمدە ئۇلارنى ئۆز ئېلىگە توشۇپ كەتتى.
310. ئۇنتۇپ قالماسلىق كېرەك،
311. كىشلەرگە بىلدۈرۈش كېرەك، ئوغۇز خاقاننىڭ
312. يېنىدا ئاق ساقاللىق، مۇز چاچلىق،
313. قابىلىيەتلىك بىر قېرى كىشى بار ئىدى.
314. ئۇ بىلەرمەن ۋە لىللا ۋەزىر ئىدى،
315. ئۇنىڭ ئىسمى ئۇلۇغ تۈرۈك ئىدى.

(36)

316. كۈنلەرنىڭ بىرىدە، ئۇ چۈشىدە
317. بىر ئالتۇن يا بىلەن ئۈچ كۈمۈش ئوق كوردى.
318. بۇ ئالتۇن يا كۈن چىقىشتىن تا كۈن پېتىشقىچە سوزۇلغان
319. ئىدى. ئۈچ كۈمۈش ئوقنىڭ ئۇچى
320. شىمالنى كورستىپ تۇراتتى.
321. ئويغۇدىن كېيىن، ئۇ چۈشىگە كەشكەنلىرىنى
322. ئوغۇز خاقانغا ئېيتىپ مۇنداق دىدى:
323. "ھەي، خاقانىم،
324. ساڭا ئۇزۇن ئومۇر يار بولسۇن،

(37)

325. ھەي خاقانىم، سېنىڭ ئەل ـ نىزامىڭغا ئادالەت يار بولسۇن؛
326. كوك تەڭرى چۈشۈمدە بەردى ماڭا ئىشارەت،
327. ئىشغال قىلغان يەرلىرىن ئۇرۇغىغا
328. بولۇپ بەرسۇن دەپ." ئوغۇز خاقان ئۇلۇغ
329. تۇرۇكنىڭ سوزىنى ئاڭلاپ، ئىنتايىن خۇرسەن بولدى
330. ھەمدە: "ئېيتقىنىڭ كەلسۇن" دىدى.
331. ئىككىنچى كۈنى تاڭ ئاتقاندا، باللىرىنى
332. چاقىرىپ كەلتۇرۇپ ئېيتتىكى: "ھەي (ئوغۇللىرىم)
333. ئۇۋنى كوڭلۇم تارتىپ تۇرىدۇ،
ياشىنىپ قالغانلىغىم ئۇچۇن،

(38)

334. ئۇۋغا چىقىشقا چامىم يەتمەيدۇ. كۈن،
335. ئاي، يۇلتۇز، ئۇچىڭلار تاڭ ئاتار تەرەپكە بېرىڭلار.
336. ئاسمان، تاغ، دېڭىز ئۇچىڭلار تۈن قاراڭغۇسى
337. تەرەپكە بېرىڭلار." بۇنىڭ بىلەن
338. ئۇچەيلەن تاڭ ئاتار تەرەپكە،
339. قالغان ئۇچى تۈن قاراڭغۇسى تەرەپكە كەتتى، كۈن، ئاي،
340. يۇلتۇز نۇرغۇن هايۋان ۋە قۇشلارنى ئوۋلىدى ھەمدە
341. يولدىن بىر ئالتۇن يانى تېپىۋالدى،
342. شۇنداقلا ئۇنى ئاتىسىغا تاپشۇرۇپ بەردى.

(39)

343. ئوغۇز خاقان شاتلاندى ھەمدە

344. ئالتۇن يانى ئۈچ بولەككە بولدى ۋە ئېيتتىكى:

345. "ھەي، ئاكىلار، بۇ يا سىلەرگە مەنسۇپ بولسۇن،

346. سىلەر ياغا ئوخشاش ئوقنى كوككىچە ئېتىڭلار."

347. يەنە شۇندىن كېيىن، ئاسمان، تاغ

348. ۋە دېڭىز نۇرغۇن ھايۋان ۋە قۇشلارنى ئوۋلىغانـدىن كېيىن،

349. يولدىن ئۈچ كۈمۈش ئوق تېپىۋالـدى ھەمدە

350. ئۇنى ئاتىسىغا تاپشۇرۇپ بەردى.

351. ئوغۇز خاقان شاتلاندى

(40)

352. ھەمدە ئوقلارنى ئۈچىگە بولۇپ بەردى، ئېيتتىكى:

353. "ھەي، ئىنىلەر، بۇ ئوق سىلەرگە مەنسۇپ بولسۇن،

354. يا ئوقنى توغرىلايدۇ. سىلەر ئوققا ئوخشاش

355. (ياغا بوي سۇنۇڭلار)." شۇندىن كېيىن، ئوغۇز خاقان

356. چوڭ قۇرۇلتاي چاقىردى.

357. نوكەرلىرىنى، ئەل ـ جامائەتنى چاقىرتتى، ئۇلار كېلىپ

358. بامەسلىھەت ئولتۇرۇشـتى. ئوغۇز خاقان

359. چوڭ چېدىردا......

360. ......(ئوڭ تەرىپىگە)،

(41)

361. قىرىق غۇلاچلىق ئۇزۇن بىر ياغاچنى قاداتتۇردى،
362. ئۇنىڭ ئۇچىغا بىر ئالتۇن توخۇنى ئاستى.
363. ئۇنىڭ تۈۋىگە بىر ئاق قوينى باغلىدى. سول
364. تەرىپىگە قىرىق غۇلاچلىق ئۇزۇن بىر ياغاچنى قاداتتۇردى.
365. ئۇنىڭ ئۇچىغا بىر كۈمۈش توخۇنى ئاستى،
366. تۈۋىگە بىر قارا قوينى باغلىدى.
367. ئوڭ تەرەپتە بۇزۇقلار ئولتۇردى،
368. سول تەرەپتە ئۈچ ئوقلار ئولتۇردى.
369. قىرىق كېچە ـ كۈندۈز توي بولدى،

(42)

370. ئىچىشتى، يېيىشتى، خۇرسەن بولۇشتى. شۇندىن كېيىن،
371. ئوغۇز خاقان ئوغۇللىرىغا يۇرتنى ئۈلەشتۈرۈپ بەردى،
372. ئېيتتىكى: "ھەي، ئوغۇللىرىم، مەن كۆپ ياشىدىم،
373. كۆپ ئۇرۇشلارنى باشتىن كەچۈردۈم. يا بىلەن كۆپ ئوق
ئاتتىم، ئايغىر بىلەن
374. كۆپ يوللارنى كەزدىم. دۈشمەنلەرنى زار يىغلىتىپ، دوستلارنى
375. شات ئەيلەتتىم. تەڭرى ئالدىدا مەجبۇرىيىتىمنى ئادا قىلدىم.
376. ئەمدى يۇرتنى سىلەرگە بۆلۈپ بېرىمەن."............
377. ....
378. ....

ئىزاھلار

ئىزاھات قىسمىدا قوللىنىلغان قىسقارتىلغان سۆز ۋە بەلگىلەر تۆۋەندىكىچە:

DTS: Drevne Tyurkskiy Slowar, Lenin'grad, 1969، (قەدىمقى تۈركىي تىل لۇغىتى)

AG:Alttürkische Grammatik, Leipzig, 1950. (قەدىمقى تۈركىي تىل گىرامماتىكىسى)

< : ......دىن كەلگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

> : ......غا ئۆزگەرگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

= : تەڭلىك بەلگىسى.

~: ئوخشاش دىگەنلىكنى بىلدۈرىدۇ.

1. bolsunqïl: "bol-" دىگەن پېئىلدىن كەلگەن بولۇپ، پېئىلنىڭ III شەخس بۇيرۇق راي شەكلىنىڭ كەينىگە II شەخس بۇيرۇق راي قوشۇمچىسى -qïl نىڭ قوشۇلۇشىدىن تۈزۈلگەن. مۇنداق قوشما شەكىل «ئوغۇز داستانى»دىلا كۆرۈلىدۇ، قەدىمقى ئۇيغۇر تىل- يېزىقىدىكى باشقا يادىكارلىقلاردا كۆرۈلمەيدۇ.

1. angaqu (تۇرۇق، چىراي): -anga (سىزماق، تۇرقىنى سىز- ماق) دىگەن پېئىلدىن كەلگەن. بۇ پېئىل ang (تۇرۇق، چىراي)

دىگەن ئىسمغا پېىل ياسىغۇچى قوشۇمچە "a-" نىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان.

3. kənə (يەنە): ھازىرقى زامان تۈرك تىلىدىكى "gənə (يەنە)" گە سىڭىشتۈرۈك.

3. ay ka(qa)n: شىرباخ ئەپەندىنىڭ پىكرىچە (تەپسىلاتى 244 – قۇرغا بىرىلگەن ئىزاھتا) ئوغۇزنىڭ ئانىسىنىڭ ئىسمى، ئۇ "aykan" دىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن. قەدىمقى ئۇيغۇرلاردىمۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇرلىرىغا ئوخشاش ئاياللارنىڭ ئىسمىنىڭ كەينىگە "خان"نى قوشۇش ئادىتى بار ئىدى. بۇ نۇقتا قەدىمقى ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ خېلى يۇقۇرى ئورۇنغا ئىگە ئىكەنلىكىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. بۇ شۇنداقلا ئانىلىق جامائەدىن ئاتىلىق جامائەگە ئوتۇشتىكى ئىجتىمائى باسقۇچنىڭ قالدۇغى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

4. kəzi yari- (كوزى يورىماق): ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "كوزى يۇرىماق"قا سىڭىشتۈرۈك.

4. boda-: "bod (بوي)" دىگەن ئىسمغا پېىل ياسىغۇچى قوشۇمچە "a-" نىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان بولۇپ، ئۇنىڭمۇ "كوزى يورىماق" دىگەن مەنىسى بار. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "بويىماق"قا سىڭىشتۈرۈك.

5. ənglüki qiraqi (رەڭگى – روھى): "ənglük qiraqi" قوش سوز بولۇپ، ئالدىنقىسى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا خاس سوز، كېيىنكىسى پارسچە سوز ("چىراي"دىن كەلگەن). «ئوغۇز داستانى»دا بىر قانچە ئورۇندا "suqi"، "qiraqi" قاتارلىق ئالاھىدە شەكىللەر ئادەتتە قوللىنىدىغان "qiray، süyi" نىڭ ئورنىدا ئىشلىتىلگەن. بۇ بىر خىل دىئالېكتىنىڭ ئىنكاسىمۇ – قانداق؟

6. atax (ئوت): پارس تىلىدىن كىرگەن.

9. nəpsiki: «خوجو سوزلۇگى» (توۋەندە قىسقارتىلىپ «سوز-لۇك» دەپ ئاتىلىدۇ)نىڭ شەخسلەر بولۇمىدە "نەۋاسكى" دەپ يېزىلىپ، خەنزۇچىغا 神—shen (ئىلاھ) دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ سوز سانسكرىت تىلىدىكى "naivâsik"دىن كەلگەن.

9. oquz: هازىرقى قازاق تىلىدىكى "uwuz"غا سېلىشتۇرۇڭ.

10. yig (خام): «سوزلۇك»نىڭ يېمەكلىكلەر بولۇمىدىكى "yik — خام" ۋە هازىرقى زامان قازاق تىلىدىكى "yiki — خام"غا سېلىشتۇرۇڭ.

10. sürmə — شاراپ: بۇ سوزنىڭ كېلىش مەنبەئى ئېنىق ئەمەس. پېللىئوت ئۇنى "بوز" دەپ تەرجىمە قىلىدۇ.

12. ud — بۇقا: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزلەردىكى سوز ئاخىرقى بوغۇمىدا كەلگەن "d" هازىرقى تىلدا "y"غائوزگەرگەن، ud<ئۇي.

13. yaqïr — مورە: هازىرقى زامان قازاق تىلىدىكى "jawer — مورە"گە سېلىشتۇرۇڭ.

13. kix: «سوزلۇك»نىڭ قۇش ۋە هايۋانلار بولۇمىدە، بۇ سوز خەنزۇچىغا 貂鼠—diaoshu (قارا بۇلغۇن) دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

13. kik: قەدىمقى ئۇيغۇرچىدا ئومۇمەن "كىيىك" دەپ يېزىلى-دۇ. «سوزلۇك»نىڭ قۇش ۋە هايۋانلار بولۇمىدە "كىيىك" دەپ يېزىلىپ، خەنزۇچىغا 兽—shou (هايۋان) دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

20. mürən — دەريا: موڭغۇل تىلىدىن كىرگەن، دەريا قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "ɵgüz" ياكى "ɵküz" دېيىلىدۇ.

20. بۇ قۇردا كوپلۇك قوشۇمچە"-lar، -lər" سۇپەتداشنىڭ كەينىگە قوشۇلغان، بۇ بىر قەدەر پەۋقۇلئاددە ئەھۋال. مۇنتىزىم گىراممانىكا

بويىچە بولغاندا ”كەلگەن كىيىكلەر“، ”ئۇچقان قۇشلار“ بولۇشى كېرەك.

22. kïat (؟) — تاق مۈڭگۈزلۈك هايۋان: بۇ سوز قولىيازمىنىڭ ئەسلىي نۇسخىسىدا خىلمۇ-خىل يېزىلغان، بۇ كوچۈرگۈچىنىڭمۇ بۇ سوزنىڭ توغرا ئىملاسىنى بىلمەيدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. «سوزلۈك»نىڭ قۇش ۋە هايۋانلار بولۇمىدە ”kad(kat)“ سوزى خەنزۇچىغا 麒麟—qilin دەپ تەرجىمە قىلىنغان. 49-قۇردا مۇشۇ سوزنىڭ كەينىگە سىزىلغان تاق مۈڭگۈزلۈك هايۋاننىڭ سۈرىتىگە ئاساسەن، بىز ۋاقىتىنچە ئۇنى تاق مۈڭگۈزلۈك هايۋان دەپ تەرجىمە قىلىپ تۇردۇق. بۇ سوزنىڭ چىڭگىزخان ئۇرۇغى بولغان قىئات قەبىلىسىنىڭ نامى بىلەن مۇناسىۋىتى بارمۇ-يوق؟

23. əlkün — خەلق: ئالدىنقى سوز تۈركىي تىلغا خاس سوز، كېيىنكىسى موڭغۇلچە سوز بولۇپ ”ئادەم“ دىگەن مەنىنى بېرىدۇ. بۇ قوش سوز قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى ”il budun“ — ئەل — جامائەت، خەلق“قە باراۋەر.

24. bərkə əmgə(k) — ئازاپ، جاپا: بۇ قوش سوز بولۇپ، ئالدىنقىسى موڭغۇلچە سوز («سوزلۈك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمىي يۈزلۈك ئىشلىنىدىغان سوزلەر بولۇمىدىكى ”bərə—kiyin“ سوزىگە سېلىشتۇرۇڭ)، كېيىنكىسى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا خاس سوز بولۇپ، توغرا يېزىلىشى ”əmgək — جاپا“. بۇ يەردە «سوزلۈك»تىكىگە ئوخشاش ”əmgə“ دەپ يېزىلىپ، سوز ئاخىرىسىدىكى ”k“ هەرپى چۈشۈرۈپ قويۇلغان.

25. Oquz hakan: بۇ ئىسمىنى ”ئوغۇز قان (ئوغۇزخان)“ دەپمۇ ئوقۇشقا بولىدۇ (243-قۇرغا تەپسىلى ئىزاھ بېرىلىدۇ). ئوغۇز — مەشهۇر بىر تۈرك قەبىلىسىنىڭ نامى. بۇ نام ئەڭ بۇرۇن تۈرك

خانلىقى دەۋرىدىكى مەڭگۈ تاش تېكىستىدە كۆرۈلىدۇ. ئۇنىڭدا ئومۇمەن "توققۇز ئوغۇز—توققۇز ئوغۇز" دەپ يېزىلغان. توققۇز ئوغۇز تۈرك خانلىقى ۋە قەدىمقى ئۇيغۇر خانلىقىنى تەشكىل قىلغۇچى ئاساسلىق قەبىلىنىڭ بىرى. 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، بەزى ئالىملار مىلادىنىڭ دەسلىۋىدە خەنزۇچە تارىخنامىلاردا كۆرۈلگەن "乌纥—wuhe, 乌获—wuhuo"نى مۇشۇ قەبىلە نامىنىڭ خەنزۇچە ئاتىلىشى دەپ ھېساپلىغان ئىدى (مەسىلەن، V. Thomsen: *Inscription de l'orkhon déchiffrées. 1896. p. 148*). فرانسىيىلىك خامىلتوننىڭ يېقىنقى تەتقىقاتلىرىغا ئاساسەن، ئوغۇز قەبىلىسى ئەڭ بۇرۇن دىگەندە 7 ـ ئەسىر ئەتراپىدا شەكىللەنگەن بولۇپ، توققۇز ئوغۇزدىن كەلگەن. كېيىنكىسى بولسا، "توقۇز ئوغۇش"تىن كەلگەن (تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىشىشى مۇناسىۋىتىدىن ئىككىنچى سۆزنىڭ ئاخىرىدىكى "x" بىرىنچى سۆزنىڭ ئاخىرىدىكى "z" نىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ "z"غا ئايلانغان. مەسىلەن: "karqadī alkadī>karqadī arkadī—" ("تىللىماق، قاغىماق" قاتارلىقلار). 8 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، بۇ قەبىلىنىڭ بىر قىسمى بالقاش كۆلى بىلەن كاسپى دېڭىز ئارىلىقىدىكى رايونغا بارغان، 10 ـ ، 11 ـ ئەسىرلەردە سېلجۇق تۈرك-لەرنىڭ كۆتۈرۈلۈپ چىقىشىغا ئەگىشىپ، بۇ قەبىلە ئىران ئېگىزلىكى ۋە كىچىك ئاسىياغا بارغان. مۇسۇلمان تارىخچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە ئۇ "غۇز" دەپ خاتىرىلەنگەن.

25—26. əriz kaqaz: «سۆزلۈك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۈزلۈك قوللىنىدىغان سۆزلەر بولۇمىدە "əriz kaqaz" دەپ يېزىلىپ خەنزۇ-چىغا 慷慨—kangkai (مەرت، مەردانە) دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ يەردە بىز كونتېكستقا ئاساسەن ۋاقتىنچە "باتۇر، يۈرەكلىك" دەپ

تەرجىمە قىلىپ تۇردۇق.

27. jīda — نەيزە: موڭغۇل تىلىدىكى "jida" دىن كەلگەن، "نەيزە" قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "süngü" دېيىلىدۇ.

28. kalkan -- قالقان: بۇ سوز «دىۋانۇ لۇغەتىت تۇرك (تۇركىي تىللار لۇغىتى)»، 1-توم، 441-بەت قاتارلىق جايلاردا كورۇلىدۇ (تۇركچە نۇسخىسى، توۋەندىكىلىرىمۇ شۇنداق). بۇ سوز «سوزلۇك»تىمۇ كورۇلىدۇ.

32. kim : بۇ يەردە "kim" باغلىغۇچى بولۇپ كەلگەن، ئۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "ki"گە يېقىن كېلىدۇ، لېكىن ئىككىسىنىڭ مەنىسى ئوخشاش ئەمەس.

33. xungkar : بۇ سوز «سوزلۇك»نىڭ قۇش ۋە ھايۋانلار بولۇ-مىدە خەنزۇچىغا 海青–hayqing دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

44—48: بۇ جايدا تېكىستتىكى مەزمۇن بىلەن رەسىم بىر بىرىگە قارشى بولۇپ قالغان. ئالدىدا قىئات بۇغا ۋە ئېيىقنى يەۋەتتى دېيىلگەن. شۇڭا 44-قۇردىكىنى kīatnīng ang(a)qusī (ئاستىغا قىئاتنىڭ رەسىمى سىزىلغان)، 48-قۇردىكىنى xungkarnung ang(a)qusi (ئاستىغا قۇشنىڭ رەسىمى سىزىلغان) قىلىپ ئوزگەر-تىش كېرەك.

47. y(ə)l — شامال: بانگ بۇ سوزنى "y(ə)z" — سېرىق مىس" دەپ تەرجىمە قىلغان. كونتېكىستقا ئاساسەن ئۇنى "شامال" دەپ تەرجىمە قىلىش كېرەك. ئەسلى نۇسخىسىدا "l" ھەرپىنىڭ كەينىدىن ئۇستىگە تارتىلغان سىزىقى كەم يېزىلىپ قالغان، نەتىجىدە "y(ə)s" بولۇپ قالغان ("yəz" دەپ ئوقۇلىدۇ).

52. aya(n): بۇ سوز شېرباخ نەشرگە تەييارلىغان نۇسخىدا

شۇنداق ئورۇپ يېزىلغان. بانگ ئۇنى "a" دەپ ئوقۇيدۇ ھەمدە ئۇنى ئوشۇقچە يېزىلىپ قالغان دەپ قارايدۇ (بانگ نەشرگە تەييارلىغان نۇسخىنىڭ 52—53-قۇرىغا بەرگەن ئىزاھىغا قاراڭ).

53. kuqulquluq : كونتېكستقا ئاساسەن، بۇ سۆزنىڭ مەنىسى "يورۇق". مەنبەسى ئېنىق ئەمەس.

54. altun kozuk: ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "تومۇر قوزۇق — شىمالىي قۇتۇپ يۇلتۇزى" ۋە ھازىرقى زامان قازاق تىلىدىكى "تېمىر قازىق"قا سېلىشتۇرۇڭ.

60. tol boquz bol- — بويىدا قالماق: "tol" ئەسلىدە "ياش ماللار" دىگەن مەنىسىنى بېرەتتى، بۇ يەردە "بوغاز" بىلەن بىرلىكتە قوشما سۆز بولۇپ كەلگەن.

71. al: بۇ سۆز قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "ئاست"، "ئالدى تەرەپ" دىگەن مەنىنى بېرىدۇ. بۇ سۆزنى پېللىئوت "alïsdïn — بۇ يەردىن" دەپ ئوقۇيدۇ.

72. kabuqak : بۇ "قابۇق = قاۋۇق — بوشلۇق، كاۋاك، كۆلۈك" نىڭ كىچىكلىتىش شەكلى، يەنى kabuqak<kabuk + qak (تۈپ سۆزدىكى "k" چۈشۈپ قالغان).

76. usuq : بۇ جايدىكى كونتېكست بويىچە بۇ سۆز "سۇ" دىگەن مەنىنى بېرىدۇ، ئۇ موڭغۇل تىلىدىكى "usu(n) — سۇ" بىلەن قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى "suw — سۇ"نىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان ئالاھىدە شەكىل. بانگ "usuq"نى "ياڭزا، چىراي" دەپ ئىزاھلايدۇ.

79. süttan kumuz bol-: سۆزمۇ سۆز تەرجىمە قىلغاندا "سۈت قىمىزغا ئايلاندى" بولىدۇ. بۇ جايدا ئۆزگىرىشتىش ئورنىدا قوللىنىلغان

بولۇپ، كىشلەرنىڭ مەپتۇنلۇق ھالىتى تەسۋىرلەنگەن.

90 ـــ 91. “jarlïḳ~yarlïḳ”: jarlïḳ jarla- “بۇيرۇق چىقارماق” دىگەن مەنىدە. “jarla-” بۇ يەردە “ئېلان قىلماق، چاقىرماق” مەنىسىدە كەلگەن. لېكىن كېيىنكى بىر قانچە ئورۇندا (352 ـ قۇر، 358 ـ قۇرلاردا) “چاقىرىش، يىغىش” مەنىسىدە كەلگەن.

91. xirə ـــ جوزا: بۇ سوز «سوزلۇك»نىڭ قورال ـ جابدۇق بولۇمىدە كورۇلىدۇ. ئۇ موڭغۇل تىلىدىن كىرگەن.

92. bəndəng : خەنزۇ تىلىدىكى bəndeng—板凳 (بەندۇڭ) دىن كىرگەن. بۇ سوزمۇ «سوزلۇك»نىڭ قورال ـ جابدۇق بولۇمىدە كورۇلىدۇ.

92. qaptur-: “qap- = yap- ـــ ياسىماق” دىگەن پېئىلنىڭ بۇيرۇق دەرىجە قوشۇمچىسى “-tur” بىلەن تۇرلەنگەن شەكلى.

93. qubuyan: بۇ سوزنى كونتېكستقا ئاساسەن ھازىرچە “نازى ـ نىمەت” دەپ تەرجىمە قىلىپ تۇردۇق. «سوزلۇك»نىڭ يىمەكلىكلەر بولۇمىدە “qïbïyan” دەپ يېزىلىپ 滋味—ziwei (تەم) دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ سوزنىڭ كېلىش مەنبەسى ئېنىق ئەمەس.

94. ax(a)- ـــ تاماق يىمەك: ھازىرقى زامان قازاق تىلىدىكى “asa-” ـــ چوڭ ـ چوڭ يىمەك”كە سېلىشتۇرۇڭ.

97. alalïng ـــ ئالايلى: “al-” دىگەن پېئىلنىڭ بۇيرۇق ـ تەلەپ رايىنىڭ I شەخس، كوپلۈك شەكلى قوشۇمچىسى بىلەن تۇرلەنگەن شەكلى. باشقا قەدىمقى يازما يادىكارلىقلاردا كوپىنچە “alalïm” شەكلىدە ئۇچرايدۇ.

99. buyan ـــ بەخت: بۇ سوز قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بۇددا دىنىغا دائىر يادىكارلىقلاردا “ساۋاپ” مەنىسىدە ئۇچرايدۇ. ئۇ

سانسكرىت تىلىدىكى "punya" دىن كەلگەن.

99. uran ـــ جەڭگىۋار شوئار: موڭغۇل تىلىدىن كىرگەن. هازىر-قى زامان قازاق تىلىدىكى "uran kɵter- – شوئار تولا-"غا سېلىشتۇرۇڭ.

101. taluy ـــ دېڭىز: «سوزلۇك»نىڭ جۇغراپىيە بولۇمىدە ئۇنى 海—hay (دېڭىز) دەپ تەرجىمە قىلىغان. موڭغۇل تىلىدىكى "dalay ـــ دېڭىز"غا سېلىشتۇرۇڭ.

102. kurïkan ـــ چېدىر، قازاق ئۆي: بۇ سوز موڭغۇل تىلىدىن كىرگەن بولۇشى مۇمكىن. «سوزلۇك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۈزلۈك قوللىنىدىغان سوزلەر بولۇمىدە خەنزۇچىدىكى 起营—qiying دىگەن سوز قەدىمقى ئۇيغۇرچىغا "türiyən tür-" دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

103. sarï ـــ تەرەپ: «سوزلۇك»نىڭ ئورۇن-تەرەپ بولۇمىدە خەنزۇچىدىكى 四方—sifang دىگەن سوز "tərt sarï" دەپ تەر-جىمە قىلىنغان.

104. jumxa- ـــ تەقدىم قىلماق، ئەۋەتمەك: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى شەكلى "yumxa-". هازىرقى زامان قازاق تىلىدىكى "jumsa- ـــ ئەۋەتمەك"كە سېلىشتۇرۇڭ.

104. bildürgülük ـــ پەرمان، ئۇقتۇرۇش: بۇ سوز «سوزلۇك»نىڭ ئەدەبىيات ۋە تارىخ بولۇمىدە، خەنزۇچىغا 敕书—chishu (پەرمان) دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

108. bax qalun- ـــ باش ئۇرماق، سەجدە قىلماق: «سوزلۇك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۈزلۈك قوللىنىدىغان سوزلەر بولۇمىدە، خەنزۇچە-دىكى 叩头—kóutóu (باش ئۇرماق) "bax qal(ïstï)" دەپ تەر-جىمە قىلىنغان.

109. tiləpmən turur: توغرا شەكلى "tiləp turarmən" ـــ

تەلەپ قىلىمەن، قىلغىنىم كېلىپ تۇرىدۇ".

111. tartïq tat- تارتۇق تارتماق: ھازىرقى زامان قازاق تىلىدىكى "تارتۇ تارت — سوغا قىلماق"قا سېلىشتۇرۇڭ.

112. qïmat(~qamat)qak- — غەزەپلەنمەك، ئاچچىقى كەلمەك: «سوزلۇك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۈزلۈك قوللىنىدىغان سوزلەر بولۇمىدە، خەنزۇچىدىكى 怒 — nu (غەزەپ) سوزى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا "qïmat" دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ سوز موڭغۇلچىدىن كىرگەن بولۇشى مۇمكىن.

114. taqurak — تېز: «سوزلۇك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۈزلۈك قوللىنىدىغان سوزلەر بولۇمىدە خەنزۇچىدىكى 快去 — kuaiqu (تېز بارماق) قەدىمقى ئۇيغۇرچىغا "tawrak baroqïn" دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

116. altun kaoqan — ئالتۇن خاقان: بۇ يەردە ئېلىمىزنىڭ جىن سۇلالىسى (مىلادى 1115 — 1234 - يىللار)نى قۇرغان Nüzhen خاقان كوزدە تۇتۇلىدۇ.

119. təlim — كوپ: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا بۇ سوز دائىم "ئوكۇش — كوپ" بىلەن بىرگە "ئوكۇش تەلىم" قىلىپ قوللىنىلىدۇ.

120. kïz — ئاز ئۇچرايدىغان: «قۇتاتقۇ بىلىگ» (بەخت كەلتۇرگۇچى بىلىم) (رادلوف نەشرگە تەييارلىغان نۇسخا)، 3628 - مىسرا (83 - بەت)دا "yakut təg kïz ol" — ئۇ ئاز ئۇچرايدىغان ياقۇت" دىگەن جۈملە ئۇچرايدۇ.

120. yakut tax — ياقۇت: «سوزلۇك»نىڭ ئۇنچە - مەرۋايىت بولۇمىدە، بۇ سوز خەنزۇچىغا 鸦鹘石 — yagu shi دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

120. ərdəni — گۆھەر: سانسكرىت تىلىدىكى "ratna" دىن كەلگەن.

121. soyurka-: بۇ سۆز «سۆزلۈك»نىڭ ئىش ۋە ئۇمۇمى يۈزلۈك قوللىنىدىغان سۆزلەر بولۇمىدە، خەنزۇچىغا "shangci—赏赐 (ئىنئام قىلماق، ھەدىيە قىلماق" دەپ تەرجىمە قىلىنىغان. باشقا قەدىمقى يادىكارلىقتا بۇ سۆز ئۇمۇمەن يۇقۇرىنىڭ تۆۋەنگە قىلغان "ھەدىيە"سىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ يەردە بۇ سۆزنىڭ قوللىنىشى ئالاھىدىرەك. بۇ موڭغۇلچىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆز بولۇشى مۇمكىن.

122. bə(l)gü — بەلگە، نىشان: بۇ سۆزنى بانگ "bi(r)gü" دەپ ئوقۇپ، "سوغۇلۇق" دەپ تەرجىمە قىلغان. شېرباخ ئۇنى "begü" دەپ ئوقۇپ "چەۋەنداز" دەپ تەرجىمە قىلغان، بۇنىڭ ئاساسى يوق.

124. qong~jong — سول: موڭغۇل تىلىدىن كەلگەن. "jungoqar — جۇڭغار (ئەسلى "سول قول، سول قىسىم" دىگەن مەنىدە).

124. urum: بۇ يەردە شەرقىي رىمنى كۆرسىتىدۇ.

128. kataqaqu barmas — بوي سۇنمابلىق: گىراماتىكىلىق قۇرۇلما جەھەتتىن قارىغاندا، "بارماس"نىڭ ئالدىدىكى بېرىش كېلىش قوشۇمچىسى "غا" چۈشۈپ قالغان. kataqla-~katïqla-: "بىرلەشمەك، قېتىلماق" مەنىسىدە. قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "tartïqlan- — تىرىشماق، كۈچ چىقارماق" دىگەن سۆز كۆپ ئۇچرايدۇ. "kataqlaqu" نىڭ بۇ سۆز بىلەن مۇناسىۋىتى باردەك قىلىدۇ.

131 — 132. qïmat at-: بۇ سۆزنىڭ مەنىسى 112 - قۇردىكى

"qamat qak-—غەزەپلەنمەك" بىلەن ئوخشاش.

134. muz taq: ھازىرمۇ مۇزتاغ دەپ ئاتىلىدۇ، ئۇ كوئىنلۇن تىغىنىڭ چوققىلىرىدىن بىرى بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 7546 مېتىر ئېگىز.

136. xük — شۈك، تېچ، جىم: AG. 336 ـ بەتكە قاراڭ.

uyu- — ئۇخلىماق: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى "udi~udu — ئۇخلىماق"تىن كەلگەن.

143—146. بۇ يەردىكى جۈملە 15 بوغۇمدىن تەشكىل تاپقان ئىككى مىسرالىق شېئىردۇر.

Ay ay oqıuz, urum üstigə sən atlar bolasən,
Ay ay oqıuz tapuqıunglarqıa mən yürür bolamən.

ھەي، ئوغۇز سەن ئۇرۇمغا ئەسكەر چىقارساڭ،
مەن ئالدىڭلاردا يول باشلاپ ماڭىمەن.

145. tapuk: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "uduk tapïk" "ھۆرمەتلەش" دېگەن مەنىگە ئىگە. «سوزلۇك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۈزلۈك قوللىنىدىغان سوزلەر بولۇمىدە خەنزۇچىدىكى 侍奉—cipeng (ھۆرمەتلەش) قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا "tapïk uduk" دەپ تەرجىمە قىلىنغان. «سوزلۇك»نىڭ ئورۇن ـ تەرەپ بولۇمىدە خەنزۇچىدىكى 前—qian (ئالدى) قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا "tapukïnda" دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ سوزنىڭ بۇ يەردىكى مەنىسى «سوزلۇك»تە ئىزاھلانغان كېيىنكى مەنىسىگە ئوخشايدۇ.

147. türtür: "tür- — يىغماق، تۈرمەك" دېگەن پېئىلنىڭ بۇيرۇق دەرىجە قوشۇمچىسى "-tür" بىلەن تۈرلەنگەن شەكلى.

153. katïqla- ياكى kataqla-: بۇ يەردە "ئەگەشمەك" دېگەن مەنىدە كەلگەن.

157. itil mürən: "ئىتىل" قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا ۋولگا دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ. "mürən" موڭغۇلچە سۆز بولۇپ، ئۇنىڭ مەنىسى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى "əgüz~ügüz — دەريا"غا باراۋەر.

158. kuduq<kïdïq : "چەت، قاش" دېگەن مەنىگە ئىگە (AG، 328 ـ بەت).

162 — 164. بۇ جايدىكى جۈملە ئاخىرقى بوغۇملىرى قاپىيەداش ئىككى مىسرالىق شېئىردۇر.

Qəriklərning aralarïda kəp təlim boldï uruxqu,
Əlgünlərning kəngülləridə kəp təlim boldï kayqu.

ئىككى قوشۇننىڭ ئارىسىدا ناھايىتى كۆپ جىددى ئۇرۇش بولدى،
ئۇرۇش ئەل ـ جامائەتنىڭ كۆڭلىگە كۆپ قايغۇ سالدى،

166. sip singir: بۇ سۆز «سۇزلۇك»نىڭ ئۇنچە ـ مەرۋايىت بولۇمىدە خەنزۇچىغا (سىر، سىماپ سۇلفات مەدىنى) 朱砂—zhusha دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ سۆز پارس تىلىدىكى "simxigər" دېگەن سۆزدىن كەلگەن (پېللىئوتنىڭ «توڭباۋ»نىڭ XXIV توم، 253 — 255 ـ بەتلىرىدە ئېلان قىلغان ماقالىسىغا قاراڭ).

171 — 172. əlüg barqu, tirig barqu: ئالدىنقىسى ئادەتتىكى ئۇرۇش غەنىمەتلىرىنى كۆرسىتىدۇ، كېيىنكىسى مەخسۇسلا ئەسىرلەرنى كۆرسىتىدۇ.

173. urus~orus: قەدىمقى رۇسلارنى كۆرسىتىدۇ.

175. tərəng~tiring mürən: "چوڭقۇر دەريا" دىگەن مەنىدە. گېرمانىيىلىك ماركۇئارت بۇ سوز بۇ يەردە دىنېپر دەرياسىنى كورسەتىدۇ دەپ ھىساپلايدۇ (Über das Volkskum der komanen بېرلىن، 1914. S. 145).

176. baluķ — شەھەر: باشقا قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدا ئۇمۇمەن "balïķ" دەپ يېزىلىدۇ.

177. ķataγla- (baluķnï) — شەھەرنى قوغدىماق: بۇ يەردىكى كونتېكستقا قارىغاندا، ئۇ "قوغدانماق، مۇداپىئەلەنمەك" دىگە مەنىگە ئىگە. «سوزلۇك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۈزلۈك قوللىنىدىغان سوزلەر بولۇمىدىكى "tamγanï ķadaγla-" (خەنزۇچىغا 掌印—zhangyin "تامغا تۇتماق" دەپ تەرجىمە قىلىنغان)غا سېلىشتۇرۇڭ.

168. tap: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "ئارزۇ، ئۈمىت، ئوي" دىگەن مەنىگە ئىگە (AG.337-بەت).

188—189. səndin jarlïķ baγluγ bəllüg bolamən: بۇ جۈملىنى بىز بانگىنىڭ پىكرى بويىچە "مەن سېنىڭ يارلىغىڭنى ئىجرا قىلىشقا تەييارمەن" دەپ تەرجىمە قىلدۇق. رادلوف ۋە شېرباخ ئەپەندى بۇ جۈملىنى "səndən jarluķ bayluķ billük biləmən" دەپ ئوروپ يېزىپ "مەن سەندىن ھوقۇقتا، بايلىقتا ۋە ئەقىل-پاراسەتكە ئىگە بولىمەن" دەپ تەرجىمە قىلدۇ.

199—200. بۇ جايدىكى جۈملە 8 بوغۇملۇق، ئاخىرقى بوغۇملىرى قاپپىيداش، ئىككى مىسرالىق شېئىر ھىساپلىنىدۇ.

Məngə kəp altun yumxapsən,
Baluķni yahxï saķlapsən.

ماڭا كوپ ئالتۇن سوغا قىپسەن،
شەھەرنى ياخشى ساقلاپسەن.

200. saklap: بۇ سۆز ئەرەپچە "sakâliba" (سلاۋيان)"نىڭ كوپلۇك شەكلى (سلاۋيانلار).

203 — 204. بۇ يەردىكى تىرناق ئىچىگە ئېلىنغان سوزلەر كونىتېكستقائاساسەن قوشۇلغان سوزلەردۇر.

207. uluoq ordu bəg: ئۇلۇغ ئوردا بەگ.

208 — 211. بۇ ئورۇندىكى كەم سوزلەر ئەسلىي نۇسخىسىدىمۇ كەم.

213. بۇ ئورۇندىكى جۇملە 8 بوغۇملۇق، ئىككى مىسرالىق شېئىر ھىساپلىنىدۇ:

Ay ay, sən munda bəg bolung,
Kïpqak dəgən sən bəg bolung.

ھەي، سەن بۇ يەرگە بولغىن بەگ،
قىپچاق ساڭا ئات بولسۇن.

214. kïpqak — قىپچاق: قىپچاق تۇرك قەبىلىلىرىنىڭ ئىچىدىكى ئاتاغلىق بىر قەبىلە. مىلادى 9 ـ ئەسىردىلا، بۇ قەبىلىنىڭ نامى ئىسلام تارىخلىرىدا كورۇلىدۇ. موڭغۇل دەۋرىدە، ئۇلار ئالتۇن ئوردا خانلىقىنى تەشكىل قىلغۇچى ئاساسلىق ئاھالە ئىدى، ئۇ شۇنداقلا ھازىرقى قازاق مىللىتىنىڭ ئەجداتى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. شۇڭلاشقا مۇسۇلمان ئەسەرلىرىدە ھازىرقى قازاقستان "'دەشتى قىپچاق' ياكى 'دالايى قىپچاق'" دېيىلىدۇ. «ئوغۇز داستانى»دا بەزى تۇرك

(تۈركلەردىن باشقىلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) قەبىلىلىرىنىڭ نامى ئالاھىدە ۋەقەلەر بىلەن بىرلەشتۈرۈلىدۇ ھەمدە خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن سۆز مەنبەسىگە دائىر بىلىملەر بويىچە ئىزاھلىنىدۇ. بۇ ئورۇندا كەم سۆزلەر بولغاچقا، قىپچاق دىگەن بۇ نامغا بېرىلگەن ئىزاھ ئانچە ئېنىق ئەمەس. ئابۇل ھاجىنىڭ كىتاۋىدا ئوغۇز خاقان ھىكايىسىدىن ئېلىنغان ئۈزۈندىدە مۇنداق بايان قىلىنىدۇ: ئوغۇز خاقان-نىڭ بىر ئەمەلدارى ئۇرۇش جەريانىدا ئۆلۈپ كېتىدۇ، ئۇنىڭ لەشكەر-لىرىگە ئەگىشىپ كېتىپ بارغان خوتۇنى دالىدىكى بىر دەرەخنىڭ كاۋىكىدا تۇرۇپ بىر ئوغۇل تۇغىدۇ. كىشىلەر بۇ ئەھۋالنى ئوغۇز خاقانغا ئېيتىدۇ. تۈركىي تىلىدا دەرەخنىڭ كاۋىكى قىپچاق دىيىل-گەچكە، خاقان بۇ ئوغۇلغا قىپچاق دەپ ئات قويىدۇ ۋاھاكازا (رادلوف نەشرگە تەييارلىغان نۇسخىدىن ئېلىندى، Das Kudatku Bilik، 1891، 5. XXXIII تە بېسىلغان).

221. kərgur- ـــ كورسەتمەك: "kər-" دىگەن پېئىلنىڭ مەجبۇرى دەرىجە قوشۇمچىسى "gür-" بىلەن تۈرلەنگەن شەكلى. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "kərsət-"كە تەڭ كېلىدۇ.

226. qokurdīn ـــ چىپار: "dīn·" سۈپەت ياسىغۇچى قۇشۇمچە، مەسىلەن، قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "taqtīn" "شىمالىي تەرەپنىڭ" (ئەسلى مەنىسى "تاغ تەرەپنىڭ") دىگەن مەنىنى بېرىدۇ، "tərttin" "تۆتىلىك، تۆتىنىڭ" دىگەن مەنىنى بېرىدۇ، ۋاھاكازا. شېرباخ ئەپەن-دى بۇ سۆزنى "qokur tan" دەپ ئوقۇپ، "tan" نى پارس تىلىدىكى "tən" دەپ ھىساپلايدۇ.

227. qok ـــ كوپ، جىق؛ بەك: بۇ سۆز تۈركىي تىلىنىڭ غەربىي جەنۇپ دىئالېكتلىرىدا (مەسىلەن، تۈرك تىلىدا) قوللىنىلىدۇ، ئۇنىڭ

مەنىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "جىق" بىلەن ئوخشاش.

235. kəzdin yitü ķaqtï — كوزدىن غايىپ بولدى: "yit-" دىگەن پېيلنىڭ "غايىپ بولماق، يوقالماق" دىگەن مەنىسى بار.

235. kəp qaqil əmgək qəkip turdï — (ئوغۇزخان) كوپ ئازاپ چەكتى: بۇ سوزلەرنى بانگ "kəp qïqay əmgək......" دەپ ئوقۇيدۇ. "qïqay" قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "بەختسىز"، "يوقسۇل" دىگەن مەنىگە ئىگە.

237. qalang bulangdïn ķorķmas — ھېچنىمىدىن قورقمايدىغان: "qalang bulang"نى "jalang bulang" (< يالاڭ بۇلاڭ؟) دەپمۇ ئورۇپ يېزىپ، ئۇنى "qalang bulang"غا ئاھاڭداش سوز دەپ قاراشقان بولىدۇ.

238. onga: بۇ سوزنى كونتېكستقا ئاساسەن ۋاقتىنچە "چېنىقىشتىن ئوتكەن" دەپ تەرجىمە قىلىپ تۇردۇق. 13 — 14 - ئەسىردە كىتاپ بولۇپ چىققان «ئىبنۇ - مۇخېننا لۇغاتى»دا بۇ سوز "لىللا، تۇز كوڭۇل" دەپ تەرجىمە قىلىنىدۇ (تۇركىيىلىك ئاپتۇللاخ باتتال نەشرگە تەييارلىغان نۇسخا، 1934 - يىل، 53 - بەت). بۇ سوز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "ئوڭاي" دىگەن سوز بىلەن مەنبەداشمۇ، قانداق؟

243. kaqar — قار: «ئوغۇز داستانى»دا بەزى تۇركىي سوزلەر، مەسىلەن، "kar — قار"، "katïr — كېچىر"، "xam — سۇرىيە" قاتارلىقلار "kaqar, kaqatïr, xaqam" قىلىپ يېزىلغان، يەنى سوز ئارىلىغىغا "qa" دىگەن بوغۇم قوشۇلغان. شىرباخ ئەپەندى «ئوغۇز داستانى»نىڭ ئەسلى نۇسخىسى ئەرەپ يېزىغىدا يېزىلغان بولۇشى مۇمكىن، يۇقۇرىدىكى سوزلەردىكى سوزۇق تاۋۇش "a" ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش، ئۇ ئەرەپ يېزىغىدا ھەمزە بەلگىسى (ء) بىلەن ئىپادىلەنـ

گەن. قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدىكى نۇسخىسىنى كوچۇرگۇچى بۇ بەل-
گىنى قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدىكى "q" ھەرپى بىلەن ئىپادىلىگەن،
نەتىجىدە "غا" بوغۇمى ئارتۇقچە قوشۇلۇپ قالغان دەپ ھىساپلايدۇ.
245 ــ 246. بۇ ئورۇندىكى جۇملە 11 بوغۇملۇق ئىككى مىسرالىق
شېىر ھىساپلىنىدۇ:

Ay, sən munda bəglərgə bolqīl baxlīq,
Mə, məng(ü)ləp səngə bolsun kaqarlīq.

ھەي، سەن مۇندا بەگلەرگە بولغىن باشلىق،
مەڭگۈلۈك ئىسىم بولسۇن ساڭا قارلۇق.

246. ka(qa)rluk: تارىختا ئۇتكەن مەشھۇر تۇرك قەبىلىسى-
نىڭ بىرى. ئىلىمىزنىڭ خەنزۇچە تارىخنامىلىرىدا 葛逻禄—gelolu
(قارلۇق) دەپ ئاتىلىدۇ. مىلادى 774 ـ يىلى بۇ قەبىلە قەدىمقى
ئۇيغۇر، باسمىل (~باشمىل)لار بىلەن بىرلىشىپ، شەرقىي تۇرك
خانلىغىنى يوقاتقان ئىدى. بۇ قەبىلە ئەسلىدە ئالتاي تېغىنىڭ غەربىي
جەنۇپ رايونىدا كوچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى، 8 ـ
ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا غەربىي تۇركلەرنىڭ دائىرىسى بولغان
يەتتە سۇ ۋادىسىنى ئىگەللىگەن ئىدى، ئۇزۇن ئوتمەي تېخىمۇ
جەنۇپقا سىلجىپ، جەنۇبىي شىنجياڭدىكى قەشقەر تەرەپنى ئىگەللەپ،
شىنجياڭ تارىخىدا مەشھۇر بولغان قاراخانلار سۇلالىسىنى قۇردى.
(*O. Pritsak: ‹Die karachani den›, Der Islam, Bd. 31. 1953*).

249. taqam: توغرا يېزىلىشى "tam ــ تام".
249. tungluk: توغرا يېزىلىشى "tünglük ــ تۈڭلۈك".

250. kalik(a) : بۇ سوز قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدا ئومۇمەن "بىنا" دىگەن مەنىدە ئۇچرايدۇ، مەسىلەن، «سوزلۇك»نىڭ ئوردا ۋە بولۇم بولۇمىدە "kalik balakana" خەنزۇچىغا lou—楼 (بىنا) دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ يەردە بۇ سوز موڭغۇل تىلىدىكى "haqaloqa(<haloqa)" (ئىشىك)كە ئوخشاپ كېتىدۇ.

(B. Yα. Vladimirtsov: Spavnitel'naya grammatika, str. 239.)

251. kapüluoq : بۇ سوز قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى "قاپۇ ـ ئىشىك"كە سۇپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە "ـ لۇق"نىڭ قوشۇلۇشىدىن شەكىللەنگەن. بۇ يەردە "قۇلۇپلانغان" دىگەن كوچمە مەنىدە كەلگەن.

253. qəbər: هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "چىۋەر ـ ئۇستا"غا سېلىشتۇرۇڭ.

254. təmürdə kaoqul: بۇ ئىككى سوزنى ئىزاھلاش بىر قەدەر قىيىن. بىرىنچى سوز شۇبھىسىزكى، موڭغۇل تىلىدىكى "تومۇر" دىگەن سوزنىڭ سۇپەت شەكلى (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "تومۇر"نى "تەمۇر" دەيدۇ، مەسىلەن 46 ـ قۇردا ئۇچرىغىنىدەك. ئوتتۇرا ئەسىردىن كېيىن، ئۇيغۇر تىلىدىكى يېڭى بىر فونېتىكىلىق قائىدىنىڭ تەسىرى ئاستىدا، قوش لەۋ ئۇزۇك تاۋۇشلىرىنىڭ ئالدىدىكى سوزۇق تاۋۇش "a، ə" هازىرقى "o، e" گە ئوزگەردى، مەسىلەن، "تەمۇر>تومۇر، تامۇر> تومۇر (tomur) ، قامۇل > قومۇل> قۇمۇل" قاتارلىقلار). ئىككىنچى سوز «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»دە "ئۇزۇم شاخلىرىنى باغلايدىغان تال چىۋىغى" دەپ ئىزاھلانغان (تۈركچە نۇسخىسى، 1 ـ توم، 409 ـ بەت). شۇڭا بۇ ئىككى سوزنى "تومۇر چىۋىق"، "تومۇر كالتەك" دەپ تەرجىمە قىلىشقا بولىدۇ (بۇ سوزنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى

شەكلى "kaqal — توقماق، كالتەك"دە كورۈلىدۇ.

(*Bang, von Gabain* «*Turkische Turfan—Texte*» *IV, S. 448,*)

256. kalaq: هازىرقى ئىراننىڭ غەربىي شىمال قىسمىدا ئولتۇ-راقلاشقان تۈرك قەبىلىسىنىڭ نامى. ئۇلارنىڭ تىلىدا قەدىمقى تۈركىي تىلغا خاس نۇرغۇن ئالاھىدىلىكلەر ساقلانغان.

(*Doerfer: The khalach Texts. 1973.*).

258. yürüməy(i)n : بۇ "-yürü — ماڭماق" دېگەن پېئىلنىڭ بولۇشسىز ھال پېئىل شەكلى. قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا ئومۇمەن "yürümədin" دېيىلىدۇ. يەنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "يۈر-مەي" (yürümədin>yürüməyin>yür(ü)məy) دىن كەلگەن.

260. tartaqusïz — تېرىلمىغان: "tartïqlaqu" دېگەن ھەركەت-نامىغا "siz" دېگەن ئىنكار قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشىدىن تۈزۈلگەن.

261. yazï — تۈزلەڭلىك: بۇ سوز قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا خاس سوز بولۇپ، "تۈز، تۈزلەڭلىك" دېگەن مەنىنى بېرىدۇ.

261. jürqit — جۇرچىت: «سوزلۇك»نىڭ شەخسلەر بولۇمىدە، بۇ سوز خەنزۇچىغا "女真 — Nüzhen" دەپ تەرجىمە قىلىنغان (116 — قۇرغا بېرىلگەن ئىزاھتىن پايدىلىنىڭ).

261. dədür- : بۇ سوز "-də — دېمەك" دېگەن پېئىلنىڭ بۇيرۇق دەرىجە قوشۇمچىسى بىلەن تۈرلەنگەن شەكلى بولۇپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "دېگۈز-"گە باراۋەر كېلىدۇ.

271. nəkər — نوكەر: موڭغۇل تىلىدىن كىرگەن. ھازىرقى زامان موڭغۇل تىلىدا، بۇ سوز "يولداش" دېگەن كوچمە مەنىدە قوللىنىلىدۇ.

273. kaqatïr — قېچىر: توغرا شەكلى katïr. ھازىرقى زامان

ئۇيغۇر تىلىدىكى "قېچىر"غا سېلىشتۇرۇڭ.

275. yaxkï: "yakxï — ياخشى"نىڭ تاۋۇش ("ق" بىلەن"ش") ئالماشقان شەكلى.

276. billig josun barmakluq : بۇ سۆزلەرنىڭ ئىزاھىدا، ئالىملار ئارىسىدا ئىختىلاپ بار. بىرىنچى سۆز "barsaklik — مېھرىبانلىق" (baqïrsaklïq>)نىڭ خاتا يېزىلىپ قالغان شەكلى، ئىككىنچى سۆز "tüzün — ئادىل"نىڭ خاتا يېزىلىپ قالغان شەكلى، ئۈچىنچى سۆز "billig<biliglig — بىلىملىك"، "كىشى" ياكى "ئەر" سۆزى چۈشۈپ قالغان دەپ ھېساپلايدۇ. بىز كونتېكستقا ئاساسەن بۇ ئۈچ سۆزنى "يولنى (قانداق) مېڭىشنى بىلىدىغان ئادەم ("barmakluq" "barmak" دىگەن پېئىلنىڭ سۈپەت شەكلى، "josun~yosun"نىڭ مەنىسى "ئۇسۇل، چارە"، "billig~bilgülüg" "bil- — بىلمەك" دىگەن پېئىلدىن كەلگەن) دەپ تەرجىمە قىلىشقا بولىدۇ دەپ قارايمىز.

277. kanqa — چوڭ ھارۋا: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "چوڭ ھارۋا" ئومۇمەن "kanglï" دىيىلىدۇ (*DTS. P. 419*). پەقەت ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئالتاي رايونىدىكى بەزى تۈركىي دىئالېكتلىرىدىلا "ھارۋا" "قانغا، قاڭا" دىيىلىدۇ (رادلوف: «تۈرك تىلى دىئالېكتلىرى لۇغىتى»، 2-توم، 80-بەت). "kanglï" (ئىلىمىزنىڭ يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى تارىخنامىلىرىدا 康里—kangli دەپ يېزىلىدۇ) قەدىمقى تۈرك قەبىلىسىنىڭ نامى (ھازىرقى قازاق مىللىتى ئىچىدىكى قەبىلە نامى ئىچىدە بۇ نام بار). ئىلىمىزنىڭ تارىخنامىلىرىدىكى مەشھۇر 高车—gaoche (قاڭلى) بۇ نامنىڭ مەنەن تەرجىمىسىدۇر.

290. sïndu: ھندىستاننى كۆرسىتىدۇ. ئىلىمزىنىڭ تارىخنامە-
لىرىدىكى shendu—身毒 (ھىندىستان) دىگەن ئىسىم بۇ سۆزنىڭ
ئوقۇلۇشىغا يېقىن كېلىدۇ. قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا ھىندىستان "ئەنەك-
تەك" دەپ ئاتىلىدۇ. "ئەنەكتەك" دىگەن بۇ نام قەدىمقى سوغدى
تىلىدىن كىرگەن(AG. 298).

290. tangoqut : تاڭغۇت غەربىي شىيا (مىلادى 1032 — 1227 -
يىللار)نى يەنى خەنزۇچە تارىخنامىلاردىكى tangwu—唐兀 (تاڭ-
غۇت)نى كورسىتىدۇ. م. قەشقەرىنىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» دىگەن
ئەسىرىدە (1 - توم، 28 - ۋە 29 - بەت قاتارلىق جايلاردا) بۇ نام
"يېقىن چىنغا ئولتۇراقلاشقان تۈرك قەبىلىسىنىڭ نامى" دىيىلىدۇ.
پېللىئوت ئەپەندى بۇ نام جۇڭگودىكى گەنسۇنى كورسىتىدۇ دەپ
ھىساپلايدۇ. بەزى تۈركىي تىلدىكى تارىخ ماتىرىياللىرىدا بۇ نام
زاڭزۇلارنىمۇ كورسىتىدۇ.

291. xaqam: "xam" دىن كەلگەن، سۇرىيىنى كورسىتىدۇ
(پېللىئوتنىڭ ئېيتىشىغا ئاساسەن).

295. bilig: "bilgülig — بىلىدىغان" دىگەن سۆزنىڭ خاتا يېزى-
لىپ قالغان شەكلى.

296. barkan: پېللىئوت ئەپەندى بۇ سۆزنى "باراق" دەپ
ئوقۇيدۇ ھەمدە بۇنى خەنزۇچە تارىخنامىلاردىكى baci—八刺 بىلەن
مۇناسىۋەتلىك دەپ قارايدۇ. رادلوف بۇ سۆزنى "باچاق" دەپ
ئوقۇيدۇ. شېرباخ ئەپەندى "باراقا" دەپ ئوقۇيدۇ. «دىۋانۇ
لۇغاتىت تۈرك»نىڭ 1 - توم، 378 - بېتىدە "بارخان" دىگەن
ئىسىم بار. 290 - قۇردىن 300 - قۇرغىچە بولغان بۇ ئابزاسنىڭ
مەزمۇنى ئابۇل خازىنىڭ كىتاۋى (رادلوف نەشرگە تەييارلىغان نۇس-

خىنىڭ XXXII بېتىگە قاراڭ)دا مۇنداق بايان قىلىنىدۇ: "شۇندىن
كېيىن، (ئوغۇز خاقان) خىتاي ۋە نۇجېن (جۇرجىت)نى بوي سۇندۇ-
رىدۇ، يەنە تاڭغۇتنى بوي سۇندۇرىدۇ. تاجىكلار (大食人) تاڭغۇتنى
تىبەت (tübut) دەپ ئاتايدۇ. شۇندىن كېيىن ئۇ يەنە قارا خىتاينى
بوي سۇندۇرىدۇ. قارا خىتاي چوڭ بىر دولەت، ئۇ يەرنىڭ ئادەم-
لىرىنىڭ يۈزى ھىندىلارنىڭكىگە ئوخشاش قارا كېلىدۇ." بۇنىڭغا
ئاساسلانغاندا، «ئوغۇز داستانى»دىكى "بارقان" غەربىي شىيا (قارا
خىتاي)نى كورسەتسە كېرەك.

301. masar : پېللىئوت بۇ سوز مىسرنى كورسىتىدۇ دەپ قاراي-
دۇ. ئۇنىڭ دەلىل-ئىسپاتى يېتەرلىك ئەمەس (پەقەت بۇ سوزنىڭ
تاۋۇش جەھەتتە مىسرنىڭ ئەرەپ تىلىدىكى شەكلىگە يېقىن
كېلىدىغانلىقىغىلا قاراپ ئېيتىلغان). شۇڭا بىز تاۋۇش تەلەپپۇزىغا
ئاساسەن "ماسار" دەپ تەرجىمە قىلىمىز.

312. moz : "boz-بوز" دىگەن سوزنىڭ ۋارىيانتى. يەنە "muz
— مۇز" دەپ ئوقۇشقىمۇ بولىدۇ.

314. tüximəl : شېرباخ ئەپەندى "سېھىرگەر بودىستۋا" دەپ
تەرجىمە قىلىدۇ، مۇنداق تەرجىمە قىلىش خاتا. «سوزلۇك»نىڭ
شەخسلەر بولۇمىدە "تۇشىمەل" دىگەن سوز خەنزۇچىغا 臣 — chen
(ۋەزىر، ئەمەلدار) دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇنىڭغا ئاساسەن بىز بۇ
سوزنى "ۋەزىر" دەپ تەرجىمە قىلىمىز.

318. ta : پارسچە سوز بولۇپ، "تا.....گىچە" دىگەن مەنىدە.

323 — 327. بۇ ئورۇندىكى جۈملە 13 بوغۇملۇق توت مىسرالىق
شېىردۇر (مۇقەددىمە قىسمىغا قاراڭ).

327. talay turur — ئىگەللەنگەن، ئىشغال قىلىنغان: بىرىنچى

سوز ”-tala — تالىماق“ دىگەن سوزنىڭ ھال-پېىل شەكلى.

329. egüt: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا ”نەسىھەت قىلماق“ مەنىسىگە ئىگە (AG. S. 323).

332 — 334. تۆۋەندىكىسى 14 بوغۇملۇق ئىككى مىسرالىق شېئىر.

Ay, (oqlum) məning kəngülüm awnī tiləp turur,
Ḳarī boloqumdan məning ḳaqīzluqum yok turur.

ھەي (ئوغۇللىرىم) ئۇۋنى كوڭلۇم تارتىپ تۇرىدۇ،
ياشىنىپ قالغانلىقىم ئۈچۈن، ئۇۋغا چىقىشقا چامىم يەتمەيدۇ.

334 — 336. تۆۋەندىكىسى 12 بوغۇملۇق ئىككى مىسرالىق شېئىر:

Kün, ay, yultuz tang sarīqa sənlər barīng,
Kək, taq, təngiz tün sarīqa sənlər barīng.

كۈن، ئاي، يۇلتۇز، سىلەر تاڭ ئاتارغا بېرىڭلار،
كوك، تاغ، دېڭىز، سىلەر تۈن قاراڭغۇسىغا بېرىڭلار.

367. buzuk, uq ok: ئەرەپ تارىخچىسى ئىبنال - ئاتىرنىڭ ماتېرىيالىغا (12 ئەسىرگە مەنسۇپ) ئاساسلانغاندا، تۈركلەرنىڭ گۇس قىسمى ”buzuk“ ۋە ”uq ok>uquk“ دىگەن ئىككى قىسمغا بولۇنىدىكەن. قەدىمقى تۈرك يېزىقىدىكى «كۆل تىكىن مەڭگۇ تېشى»دا غەربىي تۈركلەر ”ئون ئوق“ دەپ ئاتالغان. شىمالىي قۇملۇقتىكى قەدىمقى ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىگە مەنسۇپ بولغان «مويۇنچۇر مەڭگۇ تېشى»دا (11 - قۇر) تىلغا ئېلىنغان. ”üq karluk“ ”üq ok“ نى كورستەمدۇ، قانداق.

372 — 376. تۆۋەندىكىسى 8 بوغۇملۇق 8 مىسرالىق شېئىر.

Ay, (oqı)ullar, kəp mən axtum,
Uruxqıular, kəp mən kərdüm.
Jīda bilən kəp oķ attum,
Ayqıī birlə kəp yürüdüm.
Duxmanlarnī yīqılaqıurdum,
Dostlarumnī mən küldürdüm.
Kək təngrigə mən ətətüm,
Sənlərgə bərəmən yurtum,

هەي ئوغۇللىرىم، مەن كوپ ياشىدىم،
كوپ ئۇرۇشلارنى باشتىن كەچۈردۈم.
يا بىلەن كوپ ئوق ئاتتىم،
ئايغىر بىلەن كوپ يوللارنى كەزدىم.
دۈشمەنلەرنى زار قاخشىتىپ،
دوستلارنى مەن شات ئەيلەتتىم.
تەڭرى ئالدىدا بۇرچۇمنى ئادا قىلدىم،
يۇرتنى ئەمدى سىلەرگە بولۇپ بېرىمەن.

سوزلۈك

سوزلەر تۇۋەندىكى ھەرپ تەرتىۋى بويىچە تىزىلدى:

a, ə, b, c, d, e, f, g, h, i, ï, j, k, ķ, l, m, n, o, ө, p, q, r, s, t, u, ü, v, w, x, y, z.

A

adaķ	ئاياق، پۇت
aduoq	ئېيىق
aoqïz	ئېغىز
aķ	ئاق
aķa	ئاكا
al	ھال، قىزىل
al	ئالد
al-	ئالماق
altun	ئالتۇن
altun ķazuk	تومۇر قوزۇق
amïraķ	دوست، ئامراقلىق
amtï(∼əmti)	
ana	ئانا
angaoqu (∼ anguoqu)	چىراي، تۇرۇق
anlar	ئۇلار
antaoq	ئۇنداق
aq-	ئاچماق
ara	ئوتتۇرا، ئارا
art	ئارقى، كەينى
artïk	ئارتۇق، ئوشۇق
astur-	ئاستۇرماق
at	ئات
at-	ئاتماق
ata	ئاتا
atax	ئوت
atla-	ئاتلانماق، يولغا چىقماق
aw	ئوۋ
awla-	ئوۋ ئوۋلىماق
ax	ئاش، تاماق

axa- چوڭ ـ چوڭ يىيىش

ay ئاي

aya(n) نۇرلۇق، ئايان

ayɑïr ئايغىر

aẏt- ئېيتماق

azlïk ئازلىق

ə

əl kün(~gün) ئەل ـ جامائەت، خەلق

əmgək جاپا

əmti ئەمدى

ər- ئىدى

ərdəni گوھەر

əriz kaɑïz باتۇر، يۈرەكلىك

ərkək ئەر، ئەركەك

ərtə ئەتىگەن

ət ئەت، گوش

B

baɑla- باغلىماق

bak-(aɑïzɑa bak-) بوي سۇنماق، ئاغزىغا قارىماق

bakïn- بېقىنماق

bakïntur- بېقىندۇرماق

baluk (~balïk)

bar بار

bar- بارماق

barɑu سوغا

barkan بارقان

bas- باسماق

bax باش

baxa- ئۇتماق، يەڭمەك

baxla- باشلىماق، يېتەكچىلىك قىلماق

baxlan- باشلانماق

baxlïk باشلىق

bədən بەدەن

bəndəng بەندۇڭ

bədük بۈيۈك

bədüklə- چوڭ بولماق

bəg بەگ، ئەمەلدار

bək بەك، ئىنتايىن

bəlbaɑ بەلۋاغ

bəlgü بەلگە

bən(~mən) مەن

bər- بەرمەك

bərg تارتۇق

bərik(~bərk) مۇستەھكەم

bil- بىلمەك

bilbaɑ بىلۋاق

bilgür- بىلدۈرمەك، ئىپادىلىمەك

Altunbaq

bilgə	بىلىملىك، دانىشمەن
billig(<bil-gülük)	ئۇقۇلۇشلۇق
bildür-	بىلدۈرمەك
bildürgülük	ئۇقتۇرۇش
bir	بىر
bir-(~bər-)	
birinqi	بىرىنچى
birkə	قىيىن، ئازاپ
birlə	بىللە
birlə-	بىرلەشمەك
birtür-	بەرگۈزمەك
biti-	يازماق
biz	بىز
boda-	كوز يورىماق، يەڭگىمەك
bol-	بولماق، ئايلانماق
boqaz	بويىدا قېلىش
bəri	بورە
bu	بۇ
buqu	بۇغا
buyan	بەخت
buyur-	بويرىماق
bulung	يونىلىش، بۇلۇڭ
buzaqu	موزاي
buz-	بۇزماق
buzuk	بۇزۇق (خاس ئىسىم)

D

dost	دوست
dostluk	دوستلۇق
düxmən	دۈشمەن

I

iki	ئىككى
ikinqi	ئىككىنچى
ilgərü	ئىلگىرى
ilqi	ئەلچى
ini	ئىنى، ئۇكا
iq	ئىچى
iq-	ئىچمەك
iqəgü	ئىچ ـ باغرى
itil	ئىتىل دەرياسى (ۋولگا دەرياسى)
isiq	ئىسسىق

J

jalbar-	يالۋۇرماق، يېلىنماق
jan	يان
janguk(~yanguk)	
jap-	ياسىماق، چاپماق

japtur- ياساتماق، چاپتۇرماق

jarla- (~qarla)

jarlīķ يارلىق، بۇيرۇق

jīda نەيزە

jong سوڭ

jürək يۈرەك

K

kəl- كەلمەك

kənə يەنە

kəngəx- كېڭەشمەك

kəq- ئۆتمەك، كەچمەك

kəqə كېچە

kərək كېرەك

kīk ياۋايى هايۋان

kil-(~kəl-)

kim (باغلىغۇچى)

kir- كىرمەك

kix بۇلغۇن

kixi كىشى

kəgüz كوكس، كوكرەك

kək ① كوك ② ئاسمان

kəl كول

kəngül كوڭۈل

kəp كوپ

kər- كورمەك

kərgür يولىيورۇق

kərüklük چىرايلىق، كوركەم

kəz كوز

kəzdən yit- كوزدىن يۈتمەك

kül- كۈلمەك

kümüx كۈمۈش

kün كۈن

kündünki جەنۇپ تەرەپتىكى

kün batuxī كۈن پېتىش، غەرپ

kün toqquxī كۈن چىقىش

kütə- كۈتمەك، قارىماق

Ķ

ķabuquk يوچۇق، كۈلۈڭ

ķaqan خاقان

ķaqar قار

ķaqarluk قارلۇق

ķaqatīr قېچىر

ķaqīz قەيسەر

ķaqul كالتەك

ķal- قالماق

ķalaq (خاس ئىسىم)

ķalīķ(a) ئىشىك

ķalķan قالقان

ķamaq بارلىق، ھەممە

kanka	هارۋا
kapuluoq	قۇلۇپلاغلىق
kaq-	قاچماق
kara	قارا
karangoquluk	قاراڭغۇلۇق
karï	قېرى
kart	قېرى
karïndax	قېرىنداش
karxï	قارشى تۇرۇش
kataoqla-	① ئەگەشمەك ② قوغدىماق
kax	قاش
kayoqu	قايغۇ
kïdïk	بوي، چەت، ياقا
kïl-	قىلماق
kïlïq	قىلىچ
kïmïz	قىمىز
kïpqak	قىپچاق (قەبىلە نامى)
kïrïk	قىرىق
kïz	قىز
kïz	ئاز ئۇچرايدىغان، قىس
kïzïl	قىزىل
koruk	قورقماق
koy	قوي
koy-	قويماق
kuoquloquluk	يورۇق
kulan	ياۋا ئات، قۇلان
kulaq	غۇلاچ
kumuz(~kïmïz)	
kurïkan	چېدىر، ئاۋۇل
kurïltay	قۇرۇلتاي
kut	بەخت
kux	قۇش

M

masar	(خاس ئىسىم)
mən	مەن
məng	مەڭ
mənggü	مەڭگۈ
min-	مىنمەك
məz(~bəz)	بوز
muz	مۇز
mürən	ئېقىن، دەريا

N

nəmə	نەرسە
nəpsiki	چىرايلىق، نەپىس
nəqük	نىمىشكە، قانداق قىلىپ
nəkər	نوكەر

O

oqul	ئوغۇل

oquz	ئوغۇز
ok	ئوق
ol	ئۇ
oltur-	ئولتۇرماق
on	ئون
ong	ئوڭ
onga	چىنىقىشتىن ئۆتكەن
ordu	ئوردا
orman	ئورمان
oxu	ئاشۇ، مۇشۇ
oxul	بۇ

Ө

əgüt	نەسىھەت
əgüz	دەريا
əl-	ئۆلمەك
əlüg	ئۆلۈك
əltür-	ئۆلتۈرمەك
ənglük	چىراي، رەڭ
ətə-	(مەجبۇرىيەتنى) ئۆتىمەك
əz	ئۆز
əzə	يۇقۇرى
əzï kalmadï	هالىدىن كېتىش

Q

qak	چاغ، ۋاقىت
qakïr-	چاقىرماق
qalang bulang	هەر قانداق نەرسە
qamat(~qï-mat)	غەزەپ
qong(~jong)	
qap-(~jap-~yap-)	
qarla-(~jarla-)	يارلىق چۈشۈرمەك، چاقىرماق
qəbər	چىۋەر
qərik	چېرىك، ئارمىيە
qərik qək-	ئەسكەر چىقارماق
qïraq	چىراي
qok	كوپ، ناهايىتى
qokur(dïn)	چىپار
qubuk(~qïbïk)	چىۋىق
qubuyan	لەززەتلىك

S

sakal	ساقال
sakla-	ساقلىماق
saklap	(خاس ئىسىم)
sanaquluksïz	سانسىزلىغان
saq	چاچ
sarï	تەرەپ
sarun-	ياپماق
sən	سەن

səw-	سويمەك
səwin-	سويۈنمەك، ياخشى كورمەك
səwinq	شاتلىق
sindu	ھىندىستان
singir (sip singir)	سىر
soqıuk	سوغۇق
soqıuroqıu	تۇرۇش قىلىش
song	كېيىن
soyurka-	ئىنئام قىلماق، تەقدىم قىلماق
səz	سوز
suqı	سۇ
sürmə	شاراپ، ھاراق
süt	سۈت

T

ta	تا......
taqı	تاغ
taqıam	تام
taqıuk	توخۇ
taqıurak	تېز
takī	يەنە
talay(~ taluy)	دېڭىز، چوڭ دەريا
tala-	تالىماق
tamoqıa	تامغا
tang	تاڭ
tangoqıut	تاڭغۇت (قەبىلە نامى)
tap-	تاپماق
tarlaoqıu	تېرىلغۇ
tar(ī)t-	تارتماق
tar(ī)tioqı	تارتۇق
tar(ī)tīoqı tart-	تارتۇق تارتماق
taxoqıarun	تاشقىرى
tə- (~də)	دېمەك، ئېيتماق
təg(~dəg)	......دەك
təgən	دېگەن
təg-	يېتىپ بارماق
təlim	كوپ
təmür	تومۇر
təngiz	دېڭىز
təngri	تەڭرى
təring	چوڭقۇر
tətür-	دېگۈزمەك
tiktür-	تىكلىمەك
til	تىل
tilə-	تىلىمەك، تەلەپ قىلماق
tirig	تىرىك
tix	چىش

Altun9q

toqu-	توغۇلماق
tong	توڭ
toy	توي، زىياپەت
təl	ئېغىر ئاياق
tərt	تۆت
tərülük	قانۇن
tuq	تۇغ، بايراق
tunluk(~ tünlük)	تۈڭلۈك
tur-	① تۇماق ② يار- دەمچى پېئىل
tut-	تۇتماق
tutulunq	تۇرۇش، جەڭ
tüg	تۈك
tülüklüg	تۈكلۈك
tün	تۈن
tüp	تۈپ، يىلتىز
tür-	يىغىشتۇرماق، تۈرمەك
türük	تۈرك
tüx	چۈش
tüx-	چۈشمەك
tüximəl	ۋەزىر
tüzün	كوڭلى تۈز، لىللا

U

ud	بۇغا
uquz	ئۆغۈز
ukquluk	ئېقىللىق
uluq	ئۇلۇغ
uq-	ئۇچماق
ur-	ئورماق
uruq	ئۇرۇق، ئەۋلات
urum	شەرقىي رىم
urus	رۇس
urux-tokux	ئورۇش - جەڭ
uruxqu	ئۇرۇش، جەڭ
usuq	ئۇسسۇزلۇق
uxbu	ئۇشبۇ، بۇ
uyu-	ئۇخلىماق
uz	ئۇز، نازۇك
uzun	ئۇزۇن

Ü

üləxtür-	ئۈلەشتۈرمەك
ünqü	ئۈنچۈ - مەرۋايىت
üq	ئۈچ
üqəgü	ئۈچەيلەن
üqün	ئۈچۈن
üqünq	ئۈچىنچى
üst	ئۈست
üy	ئۆي

X

xaqam(~xam)	سۈرىيە

xax-	ئەجەپلەنمەك، ھەيران قالماق
xirə	جوزا، شىرە
xul	بۇ
xungkar	شۇڭقار
xük	شۇك، جىم

Y

ya	يا
yaqīr(~jaqīr)	مورە
yak	ياق، چەت
yakxi	① ياخشى ② ئىنتايىن
yakut tax	ياقۇت
yalquz	يالغۇز
yaman	يامان، ئەشەددى
yangak	تەرەپ
yarī-	نۇر چاچماق
yaruk(~jaruk)	يورۇق
yat-	ياتماق
yax(a)qan	ياشانغان، ئۇمۇر
yaxkī(~yakxī)	
yazī	تۇزلەڭ
yəl	شامال
yər	يەر
yi-	يىمەك
yibər-	ئەۋەتمەك
yig	خام
yigit	يىگىت
yit-	يۇتمەك
yīqaq	ياغاچ
yīlkī	ھايۋانلار، يىلقى
yok	يوق
yulduz	يۇلتۇز
yumxa(~jumxa)	تەيىنلىمەك، ئەۋەتمەك
yurt	يۇرت، ئەل، دولەت
yüklə-	قاچىلىماق، يۇكلەمەك
yürü-	يۇرمەك، ماڭماق

古代维吾尔史诗

乌古斯可汗传说

（维吾尔文）

刊布者：耿世民、吐尔逊·阿尤甫
责任编辑：努尔穆罕默德
民族出版社出版 新华书店发行
民族印刷厂印刷
开本：850×1168毫米1/32 印张：3 1/8
1980年11月第1版
1980年11月北京第1次印刷
精装本印数：1—200册 定价：0.80元
平装本印数：0001—25,200册 定价：0.28元
书号：M10049（4）92

号 M 10049 (4) 92
价 0.28 元